DE DROOM

FELIX ORTT

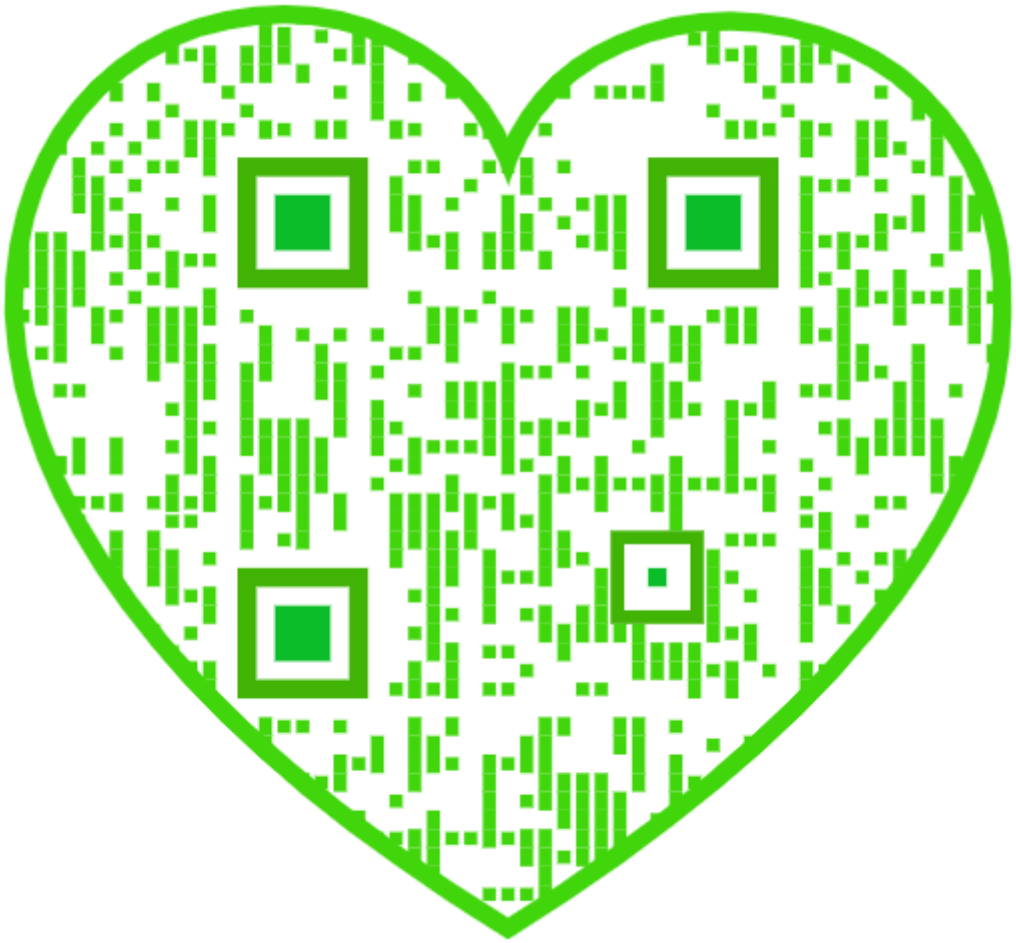

NIEUWE BESCHOUWINGEN
OVER
DEN DROOM EN DE DROOMPSYCHE

NIEUWE BESCHOUWINGEN

OVER

DEN DROOM EN DE DROOMPSYCHE

DOOR

FELIX ORTT

SEYFFARDT'S BOEK- EN MUZIEKHANDEL,
AMSTERDAM

COPYRIGHT 1927
by
N.V. SEYFFARDT'S BOEK- EN MUZIEKHANDEL,
AMSTERDAM

I. INLEIDING.

OVER het droomleven is al enorm veel geschreven en onderzocht, en toch is met dit al nog maar een tipje van den sluier, die het wezen van den droom verhult, opgelicht. Van verschillende zijden is het probleem benaderd: van de physiologische en de psychologische zijde. En zeer zeker is het doel de inspanning waard, want wie het wezen van den droom zal gepeild hebben, zal daarmede de diepste raadselen van de menschenziel hebben opgelost.

Maar we zijn nog niet ver gevorderd. De physiologische droomstudies zullen ons in 't geheel geen inzicht geven omtrent het wezen van den droom. Evenmin als b.v. onderzoekingen omtrent den polsslag van kinderen die in de schoolbanken zitten, een denkbeeld zullen kunnen geven omtrent den geest van het onderwijs dat zij genieten.

De nieuwere psychologische studies omtrent den droom hebben hun uitgangspunt in Freud. Het zijn ontzaglijke openbaringen geweest die Freud gebracht heeft, met enorme theoretische en praktische draagwijdte. Maar — hoe belangrijk en vruchtbaar ook, toch schijnt het wel, dat het wezen van den droom door deze onderzoekingen nog lang niet is gepeild, en dat het gebied van het droomleven veel omvangrijker is dan het door Freud en zijn volgers doorvorschte terrein. Als men de psycho-analyse een fout wil

verwijten, moet het die zijn dat zij te eenzijdig is: dat zij haar uitkomsten, op één bepaald droomgebied verkregen, te veel generaliseert, en meent dat deze het geheele droomgebied bestrijken; en dat dientengevolge de psycho-analyse blind is voor hetgeen er buiten valt.

Men is zoo licht geneigd om datgene, wat men niet kent, of niet bestudeerd heeft, als niet bestaande te beschouwen, vooral als het niet in de theorie past, die men heeft opgesteld. Daardoor is het te verklaren, dat de Freudsche psychoanalyse al te veel overwicht toekent aan het sexueele moment, en b.v. logische en ook voorspellende droomen, die trouwens niets met de sexueele sfeer te maken hebben, negeert of hun bestaan loochent.

Het is mijn bedoeling niet om hier kritiek op de psychoanalytische theorieën te geven. Ik ben daar niet bevoegd toe: die tak van studie en wetenschap is te uitgebreid en de specialisten daarin moeten zichzelven en elkaar maar kritiseeren. Ik meen hier ten opzichte van deze studierichting in het algemeen te moeten volstaan met als mijn meening aan te geven, en deze door eenige ervaringsargumenten nader nog te steunen, dat de psycho-analyse eensdeels hoogst belangrijk is en gewichtige waarheden aan het licht heeft gebracht, anderdeels te eenzijdig en beperkt is, te lichtvaardig haar uitkomsten voor het geheele droomgebied generaliseert, aan het sexueele moment al te veel gewicht toekent tegenover al de andere factoren die het droomleven uitmaken, en dus geenszins het diepste wezen van den droom tot klaarheid heeft gebracht.

De bedoeling van mijn studie is, om op grond van allerlei

zelfwaarnemingen langs andere wegen iets van het wezen van den droom na te speuren en eigenaardigheden daarvan aan het licht te brengen. Een benaderingspoging van het vraagstuk dus, van een geheel andere zijde. Het recht daartoe ontleen ik aan het feit dat ik sinds onheuchelijken tijd, laat ik zeggen tientallen jaren, bijna zonder uitzondering elken nacht droom, en ook de laatste twintig jaren van de belangrijke en typische gegevens aanteekening heb gehouden en erover heb nagedacht. Daarbij heb ik niet zoozeer gelet, gelijk de psycho-analytici doen, op den inhoud en de symbolische beteekenis der droomtafereelen, doch in hoofdzaak op die punten, die mij wat konden leeren over het wezen der ziel, over de bron waaruit de droom opwelt, en over de verhouding van het ziele-element of de „psyche" die droomt, en die welke wakend den droom bepeinst en verwerkt.

Het belang van den droom is voor mij vooral, dat zij een middel is om te komen tot betere kennis van het wezen der menschenziel.

Ik wil hier nog aan toevoegen dat het mijn gewoonte is om de belangrijke droomen des morgens na het wakkerworden zoo spoedig mogelijk op te teekenen, waardoor herinneringsfouten vermeden worden.

II. OVER HET WEZEN DER ZIEL.

Om met behulp van een werkhypothese in den chaos der talrijke droomen wat orde te brengen, meen ik eerst eenige

beschouwingen te moeten wijden aan het wezen der ziel.

In vroegere studies heb ik herhaaldelijk argumenten ontwikkeld, die mij er toe gebracht hebben de ziel van den mensch *niet* op te vatten als een eenheid, maar als een *pluraliteit*; als een complex of federatie van verschillende „zielen".

Onder „ziel" versta ik hier een *ordenend vermogen van individueel karakter*; dat dus een bepaald doel heeft, n.l. eigen bestaan in stand te houden en te versterken. Zoo heeft elke lichaams*cel* een eigen ordenend vermogen; elk lichaams*orgaan* als hooger eenheid van een bepaalde groep cellen heeft evenzeer een eigen ordenend vermogen, dat principieel van dat der enkele cellen verschilt, daarboven uitgaat, en waaraan de ordenende vermogens, de „zielen" der cellen tot op zekere mate ondergeschikt zijn.

Het lichaam als geheel heeft wederom een eigen ordenend vermogen, dat boven die der organen uit gaat, dat er principieel van verschilt en ze als hoogere eenheid samenvat; doch ook op zijn beurt omgekeerd ook weer van die ondergeschikte „orgaanzielen" een bizonderen invloed ondergaat.

Dit principieele verschil blijkt daaruit, dat de eene zonder de andere bestaan kan. Een kikkerhart kan, door passende vloeistof doorstroomd, blijven leven en functioneeren, terwijl de kikker zelf dood is. De „orgaanziel" kan dus blijven bestaan zonder de „lichaamsziel"; eveneens, in bepaalde gevallen en op passende kweekbodems, de „celziel" los van het orgaan waaruit de cel afkomstig is. En ook kan het lichaam voortleven, terwijl b.v. de geslachtsklieren door castratie zijn weggenomen, of terwijl de milt verwijderd is, hoewel deze,

vooral de geslachtsklieren, een enormen invloed op het lichaam uitoefenen.

Dat er organen zijn, wier verwijdering den ondergang van het lichaam als geheel met zich medebrengt (b.v. het hart), is met de bovenstaande beschouwing geenszins in strijd. Bij verschillende levende wezens blijkt ook, dat verschillende organen voor het voortbestaan van het lichaam al dan niet onmisbaar kunnen zijn; bij lager-ontwikkelde wezens is in het algemeen de „lichaamsziel" (het ordenend vermogen dat het lichaam als geheel in stand houdt) minder afhankelijk van de orgaanzielen dan bij de hoogst-ontwikkelde dieren en den mensch.

Bij den mensch, evenals bij de dieren en de planten, bestaat niet alleen maar één superieur vermogen dat het lichaam in stand houdt (de „lichaamsziel") maar daarnaast ook een vermogen dat speciaal beoogt de *soort* in stand te houden en dat daarom in dezelfde terminologie de „*soortziel*" moet genoemd worden. Deze „soortziel" wordt „gedragen" (zou men kunnen zeggen) door, of wel „zetelt" in de kiemcellen. Meer wetenschappelijk uitgedrukt: „de kiemcellen zijn haar stoffelijk-energetisch substraat". Want, als basis van de beschouwingen in deze studie ontwikkeld, neem ik de philosophie van het Pneumat-energetisch Monisme[1]), welke uitgaat van het beginsel, dat alle energie (dus ook alle stof, als zijnde een bepaalde vorm van energie) een eigen ordenend vermogen bezit, dat men kan beschouwen als de qualiteit van die bepaalde energie-quantiteit. Even-

[1]) Zie mijn: Inleiding tot het Pneumat-energetisch Monisme, den Haag, M. Nijhoff, 1917.

min als er qualiteit kan zijn zonder quantiteit en omgekeerd (eenvoudiger gezegd: evenmin als er iets kan bestaan zonder hoedanigheid, of als er een hoedanigheid kan zijn los van iets wat deze hoedanigheid bezit) — evenmin is er energie denkbaar zonder ordenend vermogen (in philosophische term uitgedrukt: zonder entelechie), en entelechie zonder energie of stof welke dit ordenend vermogen heeft.

Zoo is het ordenend vermogen der kiemcellen de entelechie, die men kan aanduiden als „de soortziel".

Daarnaast is er bij de menschen en bij zeer vele soorten van dieren een ordenend vermogen te bespeuren dat, evenals de „soortziel", ook boven de ordenende vermogens der individuen uit gaat en ze overleeft, en dat men kan noemen de „groepsziel" of de „*volksziel*". De drager daarvan is in de individueele menschen niet als een bepaald lichaamsorgaan te localiseeren, zooals de kiemcellen ten opzichte van de „soortziel"; er is alle aanleiding om hier meer te denken aan een energetisch dan aan een stoffelijk substraat; doch deze hypothese kan hier niet verder worden uitgewerkt.

Voorts vindt men zeer duidelijk bij den mensch, en ook, hoewel minder duidelijk onderscheiden, in alle hoogere en vele lagere trappen van het dierenrijk, de verstands- of hersen„ziel", waarvan de drager weer wèl lichamelijk is aan te duiden, n.l. de hersensubstantie. Men zou deze „hersenziel" kunnen beschouwen als een der vele „orgaanzielen" van het lichaam, maar die zich van de andere onderscheidt door haar merkwaardig-ontwikkelde geestelijke eigenschappen, waarvan wel de merkwaardigste zijn: het zelfbewustzijn en het bewuste vermogen van redeneeren en kritiek.

De ziel van den mensch is dus onbetwistbaar samengesteld uit verschillende psychische elementen; „onderzielen" of „sub-zielen" zou men ze kunnen noemen.

Hoewel ik dit woord „ziel" in verschillende studies reeds gebruikt heb om die samenstellende elementen aan te duiden, en daartoe ook gegronde redenen en goede voorbeelden heb, ben ik mij bewust daarmede ook a priori veel tegenstand te ontketenen, omdat in sommige kringen het woord „ziel" geassocieerd is met religieuze gevoelens van eerbied, heiligheid en onsterfelijkheid.

Nochtans was het reeds Aristoteles, die drie soorten van psyche onderscheidde:

1. de ziel der stofwisseling, met haar modificaties: de zielen van den groei en van de voortplanting (deze laatste is m.i. volstrekt geen modificatie van de eerste, maar principieel verschillend).

2. de ziel van sensatie en wil, of die der dierlijke instincten.

3. de hoogste ziel, de „noes" of het zedelijk vermogen.

Driesch heeft voor de eerstgenoemde „ziel" het entelechiebegrip in de plaats gesteld, en aan het „iets" dat de handeling der levende wezens veroorzaakt, den natuurwetenschappelijken naam „psychoid" gegeven, volgens hem correspondeerend met den „noes" van Aristoteles.

Wanneer ik dus hetzelfde wil trachten te zeggen met niet-aanstootgevende woorden, geloof ik de volgende terminologie te kunnen bezigen, die duidelijk is en het gevoelsbezwaar ondervangt.

Het ordenend beginsel der cellen en organen zij dan genoemd: de *cel-* en *orgaanpsyche*.

Dat, wat de soort tracht in stand te houden, de *soortpsyche*.

Dat, wat de functie der hersenen uitdrukt en kenmerkend is voor ons waakbewustzijn: de *hersenpsyche* of het *verstand*.

De ordenende vermogens, die boven het individu uitgaan en tot welke de individueele ziel zich verhoudt als een cel ten opzichte van den mensch, of de mier ten opzichte van den mierenstaat, zou men „collectiefzielen" kunnen noemen. Hiertoe behooren de „volksziel", de „Staatsziel", de „Kerkziel", enz. Maar om bovengenoemde reden schijnt het ook beter, voor deze collectief-ordenende vermogens een eigen term te gebruiken; volgens den raad van den bekenden taalgeleerde Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck neem ik daartoe „*sympsychium*", wat „zielencomplex" beduidt; zoodat verder b.v. over het „*volks-sympsychium*" zal worden gesproken, wanneer bedoeld wordt dat eigenaardige ordenend vermogen dat zich speciaal openbaart in een menschengroep, tot eenzelfde stam- of verwante gemeenschap behoorende, waarvan gemeenschap van taal wel het voornaamste kenmerk is.

III. OVER BEWUSTZIJN.

Het is hier wellicht de plaats om duidelijk de beteekenis en het verschil aan te geven tusschen *bewustzijn* en *zelfbewustzijn*. Juist de bestudeering van het eigen droomleven leert dit verschil bij ervaring zeer duidelijk erkennen.

Bewustzijn is een zich realiseeren (verwerkelijken) van de buitenwereld; zelfbewustzijn is een zich realiseeren van een innerlijke eenheid.

De grens tusschen beide is vaag. Ons zelfbewustzijn verdwijnt bij sterke concentratie van aandacht op de buitenwereld; ons bewustzijn verdwijnt bij sterke concentratie op ons ik. Want, wanneer we sterk in iets uitwendigs geïnteresseerd zijn, denken we niet aan ons zelf; zijn we sterk in ons zelf geïnteresseerd, dan nemen we geen buitenwereld waar.

Het is waarschijnlijk dat in de levende wezens de mate van bewustzijn en zelfbewustzijn parallel gaan; is het bewustzijn zwak, dan kan ook het zelfbewustzijn zeker niet sterk zijn. En is het bewustzijn sterk, dan is er ook kans op een meer ontwikkeld zelfbewustzijn. Het verschil is, of het object van bewustzijn naar buiten of naar binnen is gericht.

In mijn droomen constateer ik een vrij sterk bewustzijn, hoewel minder sterk en vooral minder constant van duur dan in wakenden toestand. In mijn droomen constateer ik eveneens een zelfbewustzijn, doch dit aanmerkelijk minder sterk en meer begrensd dan in wakenden toestand. Ik vraag mij in mijn droom niet af, en ben mij ook niet scherp bewust, hoe oud ik ben, hoe ik heet, hoe mijn verleden zich heeft toegedragen, hoe mijn toestand in het heden is en wat ik in de toekomst verwacht — allemaal vragen die in het wakend zelfbewustzijn me onophoudelijk voor den geest staan. In den droom weet ik heel goed dat ik „ik" ben, die denk, voel en wil op een bepaalde wijze, maar toch een „ik" dat vrijwel in het tegenwoordige leeft, en van het verleden alles wat eenigszins ver af ligt, totaal vergeten is. En mijn gevoel van ouderdom (leeftijd) is ook in den eenen droom heel anders dan in den anderen. In de volgende

droomstudies zal daar nog nader op teruggekomen worden.

Het waakleven wordt gekarakteriseerd door het overwicht van de hersenpsyche. Ieder weet, dat bij den cultuurmensch het zelfbewustzijn, het logisch denkvermogen en het vermogen van inductie en kritiek sterk ontwikkeld is. Uit droomervaring weet ik, dat het zelfbewustzijn in den droom verzwakt en zeer beperkt is; dat het logisch denkvermogen zeer zeker bestaat, maar het kritisch vermogen aanmerkelijk afgenomen, ja bijna geheel verdwenen is. Het deductief redeneervermogen schijnt in den droom niet achteruitgegaan, soms nog volkomener geworden; het inductief denken is echter nagenoeg verdwenen. Dit houdt verband met de enorme toegenomen suggestibiliteit van de „droompsyche" (wat dit is, zal nader ontwikkeld worden.)

Deze zelfwaarneming bevestigt ten zeerste de werk-theorie van Thomson Jay Hudson, die in den mensch het objectieve-ik (the objective mind) en het subjectieve-ik (the subjective mind) onderscheidt, en aan beide zeer eigenaardige, onderling verschillende eigenschappen toekent. [1]) Het lijdt geen twijfel of het „objectieve-ik" is hetzelfde wat ik „de hersenpsyche" noem; en het „subjectieve-ik" datgene wat overblijft, wanneer uit het complex van de menschenziel de factor „hersenpsyche" wordt weggenomen. Dit overblijvende is wat ik door „*droompsyche*" aanduid. Want het is onmiskenbaar, dat het verschil tusschen waken en droomen veroorzaakt en gekarakteriseerd wordt door het wegvallen van de hersenpsyche.

[1]) The law of psychic phenomena — door mij vertaald onder den titel: „De wet der psychische verschijnselen". (Amsterdam, W. Versluys.)

Opvallend is het bioscoopfilmachtige van den overgang van droom- in waakvoorstellingen. Men droomt, men ziet duidelijk allerlei tafereelen — plots wordt men wakker — rits, het droombeeld is weg en bliksemsnel vervangen door de bekende, elken dag gelijke, waakvoorstelling van de slaapkamer. En daarmede gelijk voltrekt zich de psychische verandering van het droom- tot het waakzelfbewustzijn: ons bewuste „ik", dat plotseling door de hersenpsyche van de droompsyche wordt overgenomen.

Die bewustzijnsverschuiving van ons „ik" van de eene tot de andere psyche komt in den waaktoestand ook herhaaldelijk voor: zoo wordt de ambtenaar, als hij het bureel verlaat en thuis komt, van een stuk staats-sympsychium weer een Mensch; desgelijks de militair vóór of na den vrede. De staatsman in het regeeringscollege is ook een deeltje staats-sympsychium, en in het gewone leven misschien een Christen, wat met het staats-sympsychium thans nog onvereenigbaar is. De neger is in zijn stam een stukje volkssympsychium; en alléén, te midden van een cultuuromgeving buiten zijn stamverband is hij een gewoon-denkend mensch, enz.

Om echter tot de droompsyche terug te keeren: ik meen dat we den slaap aldus kunnen definieeren: Wanneer door een of andere oorzaak de beheersching van de hersenen aan de hersenpsyche ontnomen wordt (of misschien juister gezegd: wanneer het ordenend vermogen der hersenpsyche wordt verlamd of verdrongen) dan noemen we dien toestand „slaap" — hetzij normale, kunstmatige, hypnotische, of ziekelijke (pathologische) slaap. Ja, zelfs als het voorgoed

ontnomen wordt, mogen we m.i. van „eeuwige slaap" of „doodslaap" spreken.

De typische vraag van het hersenbewustzijn is „waarom?" Eigenaardig is dat de droompsyche, zoover ik weet, nooit „waarom" vraagt; ook alweer een aanwijzing dat het hersenbewustzijn is uitgeschakeld.

Als kleine kinderen beginnen met „waarom" te vragen, dan is dit ook een teeken dat hun hersenbewustzijn ontwaakt.

Naast het bewustzijn en het zelfbewustzijn kunnen we ook onderscheiden de *doelbewustheid*: de bewustheid iets te willen, een bepaald doel na te streven. Ik heb onmiskenbaar opgemerkt dat in den droom ook doelbewustheid bestaat: in meerder mate dan zelfbewustzijn. Ik ben mij n.l. in den droom meer bewust van hetgeen ik *wil*, dan van de vraag wie ik *ben*. Doch de bewustheid van het doel van mijn handelingen is ook weer minder sterk dan in wakenden toestand.

Waar doelbewustheid afwezig is, spreekt men van instinct.

Het voorname doel van mijn studie — ik zou ook kunnen zeggen: het resultaat van hetgeen ik door zelfwaarneming bereikt heb, is een meerder inzicht in het wezen van de droompsyche — dus van het resteerend complex dat verkregen wordt wanneer de hersenpsyche uit de totaalziel van den mensch wordt uitgeschakeld.

Voor hen die moeite hebben met deze complex-voorstelling, kan ik mijn bedoeling door een tamelijk analoog voorbeeld verduidelijken:

Ik denk me een gezin: man, vrouw, zoons en dochters, dienstboden enz., waarin de man als verstandig gezinshoofd een domineerenden invloed uitoefent. Wat de buitenwereld van de gedragingen van het gezin merkt, is bovenal de verstandelijke invloed van den zakenman, aan wien zich ook de vrouw en kinderen, in hun gedragingen althans, geheel onderwerpen. Al wat gezegd en gedaan wordt in het gezin, draagt daarvan den stempel, daar niets gedaan wordt zonder goedvinden van den man.

Nu kan men 't probleem stellen, wat het gezin zal doen en vertoonen, als de man plotseling komt te sterven. Dan zal er een nieuw evenwicht ontstaan, waarin de verschillende tot dusver ondergeschikte gezinsleden een min of meer overwegende rol zullen spelen, naar gelang van hun respectieve kracht en beteekenis. De vraag is, die factoren te kennen en te weten, hoe dat evenwicht bepaald wordt.

Iets dergelijks is het, wat mij vooral interesseert in de studie van de droompsyche, waaruit het in waaktoestand domineerende verstand verdwenen is.

IV. DROOM IK OF WAAK IK?

De eerste vraag, die zich bij mij voordeed, toen ik over mijn droomen ging nadenken, was deze: Hoe kan ik weten of ik waak of droom? Of, meer praktisch uitgedrukt: hoe kan ik dit onderscheiden terwijl ik droom? Want mijn doel was om, als ik droomde, mij bewust te worden dàt ik

droomde en *niet* wakker was, daar immers de gewone illusie van den droomer is, dat hij wèl meent wakker te zijn.

Ik wist dien wensch zóózeer tot mijn droompsyche te laten doordringen, dat ik mij langzamerhand al droomende ging afvragen: droom ik nu of ben ik wakker, en waaraan kan ik dat onderscheiden?

De eerst-opgeteekende poging daartoe was van 15 Januari 1907 (zoodat ik me nu bijna 20 jaar lang daarop heb geoefend).

> I. Dezen nacht herhaaldelijk gedroomd dat ik niet wist of ik wakker was of droomde. Ik zag echter alle dingen om mij heen zóó duidelijk in alle details (b.v. de fijnste nerfjes van een blad, alle kleurschakeeringen van een bloem, alle steentjes in den gevel van een huis, enz.) dat ik wel moest aannemen wakker te zijn, daar ik anders (zoo meende ik) toch immers onmogelijk in staat zou zijn zóó scherp waar te nemen.
>
> Toch bleef een vaag besef dat ik niet wakker was; ik bekeek de dingen dan nog eens extra nauwkeurig om mezelf te overtuigen dat ik wakker was . . tot het plotseling inderdaad ontwaken de illusie definitief verstoorde. Dit zelfde spel van droomen, waak-illusie en wakker worden herhaalde zich meermalen in dezen nacht.
>
> Welke voorwerpen ik zag, heb ik niet opgeteekend, daar dit niet ter zake deed.

Ik merk hierbij op, dat mijn redeneering in den droom niet onlogisch was, al was zij onjuist.

Toen ik wakker was, bedacht ik dat er een juister criterium moet zijn, en wel dit: of het beeld dat ik zie, al dan niet plotseling en ongemotiveerd verandert. Want dit is voor een

droom-beeld heel kenmerkend, terwijl men in wakenden toestand naar een onbeweeglijk ding zoolang kan kijken als men wil, zonder dat het beeld ervan verandert.

Ik ging me dus oefenen om in den droom dit bewegingscriterium toe te passen. Het resultaat was echter twijfelachtig. Van 5 Juli 1913 heb ik opgeteekend:

> II. In mijn droom het droomcriterium toegepast, n.l. lang naar eenzelfde punt gekeken — echter met verkeerd resultaat, daar ik geen verandering zag en dus tot de conclusie kwam dat ik *niet* droomde.

Inmiddels werd mijn kritisch vermogen in den droom toch geoefend op den duur, want weer een 5-tal jaren later, in September 1918, droomde ik:

> III. Dat ik mijzelf in den spiegel zag, maar het spiegelbeeld had geen baard, zoodat ik concludeerde dat het een droom moest geweest zijn (daar ik in werkelijkheid wel een baard draag.)

1 September 1919 voldeed het beweeg-criterium.

> IV. Heel duidelijk in mijn droom geconstateerd dat ik droomde, doordat ik keek naar lettertjes op een papier; ik zag dat deze van vorm veranderden en na een poosje in andere letters overgingen, waaruit ik (in mijn droom) concludeerde dat ik inderdaad droomde.

Een telkens (misschien een keer of drie per jaar) terugkeerende droom is:

V. Dat ik aan de Noordzeekust (b.v. Scheveningen) loop en daar in plaats van het vlakke zandige strand, allerlei met bosch begroeide eilanden zie, door kreeken gescheiden; de eigenlijke zee ligt dan veel verder daarachter.

Langzamerhand is de overtuiging, dat dit beeld niet reëel is, ook in de droompsyche doorgedrongen. Op een nacht in April 1921, toen ik denzelfden droom had, was ik mij daardoor bewust te droomen; ik probeerde toen wakker te worden, wat mij *niet* gelukte, althans niet aanstonds.

Later, als het voorkwam, heb ik meermalen de poging gedaan om wakker te worden, als ik in mijn droom bemerkte dat ik droomde; wanneer dit niet aanstonds gelukt, geeft dit een onaangenaam, beklemmend gevoel.

VI. In Juli 1921 droomde ik, dat ik met een kennis aan het strand liep en weer die beboschte eilanden zag; ik zei toen tegen dien kennis: „ik droom, want ik zie die bosschen." De kennis sprak dit tegen, maar ik hield vol dat ik droomde, hoewel ik het zelf een heel vreemde sensatie vond, daar ik mij volkomen wakker voelde.

Thomson Jay Hudson neemt aan, dat het subjectieve-ik niet in staat is te kritiseeren. Op grond van deze ervaringen begin ik te twijfelen of dit inderdaad wel zoo zeker is en of dit gemis aan kritisch vermogen wel zoo'n fundamenteel kenmerkende eigenschap van het subjectieve-ik is. Want in de droomen III en VI komt toch duidelijk een kritisch vermogen van de droompsyche te voorschijn.

Hudson zou daartegenover de mogelijkheid kunnen aan-

voeren, dat het verstand niet geheel was uitgeschakeld, dat ik dus tot zekere mate wakker was, en de zwakke werking van de hersenpsyche in deze gevallen de kritiek uitoefent, waartoe de zuivere droompsyche niet in staat is.

Deze verklaring lijkt mij echter om verschillende redenen in dezen droom, en ook in andere die hierna zullen worden weergegeven, te gewrongen. In dezen droom VI was en bleef het „ik"-bewustzijn heel duidelijk dat der droompsyche; ik had in den droom geen gevoel van bewustzijnsverschuiving naar de hersenpsyche; hetzelfde „ik" was het, dat concludeerde in strijd met zijn waarnemen en voelen.

Nochtans is het moeilijk om voor den lezer dezer studie bepaalde, overtuigende argumenten aan te geven, die beslissen tusschen deze beide opvattingen, n.l. 1e — heeft de droompsyche eenig kritisch vermogen, of, zoo zij het nog niet bezit, is zij dan nochtans in staat het aan te leeren ?

en 2e — mist zij dit ten eenenmale en is het zich openbarend kritisch vermogen afkomstig van de hersenpsyche?

Het komt mij echter voor, dat er wel reden is om het gebrek aan kritisch vermogen van de droompsyche in tegenstelling met dat van de hersenpsyche *niet alleen* aan het wezen van de eene en de andere psyche te wijten, waardoor dit verschil dus niet meer als typisch onderscheidingskenmerk tusschen beide psyche's zou mogen worden opgevat; (geen differentiaal-diagnostisch kenmerk meer is, zou men in medischen stijl zeggen).

De reden is, dat wij in het wakend leven gewend zijn aan meer constante, of althans in hun verandering verklaarbare, zinsindrukken. Wat daarvan afwijkt, wantrouwen

wij, althans in theorie, en bij een ander. Maar de wakende persoon zelf, die iets onverwachts en onverklaarbaars ziet, begint (precies zooals de droompsyche doet) met zijn zintuigelijke waarnemingen te gelooven. Als iemand b.v., alleen in zijn studeerkamer zittend, plotseling een stoel vanzelf zag wegschuiven, zou hij vermoedelijk geweldig schrikken; als hij sceptisch was, zou hij eerst zijn oogen uitwrijven en zich pogen te vergewissen dat hij niet droomde, maar als hij dan dien stoel zag blijven bewegen en door den muur plotseling verdwijnen, dan was er alle kans dat hij vanaf dat oogenblik een vurig verdediger van de echtheid der parapsychische verschijnselen zou geworden zijn, en in de ervaringen van William Crookes een onwankelbaren steun zou vinden — veeleer dan dat hij toe zou geven het slachtoffer van een hallucinatie of van een waakdroom te zijn.

Dat de droompsyche het vermogen van kritiek mist, of althans niet toepast, is te verklaren doordat zij haar zintuigelijke waarnemingen evenmin wantrouwt als onze waakpsyche zulks doen. Zintuigelijke waarnemingen zijn voor ons de eerste bron van kennis en van oordeel: die waarin wij het meeste vertrouwen stellen.

Ons verstand, onze hersen- of waakpsyche, kritiseert de droompsyche wèl, evenzeer als zij ieder ander zou kritiseeren, die met het bovengegeven verhaal kwam; even goed als de geleerden, die de ervaringen van Crookes niet meemaakten, meenden en nog meenen hem te mogen kritiseeren. Maar de vraag is, of al die kritici hun eigen waak-sensaties niet zonder kritiek zouden aanvaarden, zoolang ze niet àl te onaannemelijk waren.

En dit bedenkende, schijnt het mij toe, dat het verschil tusschen waak- en droompsyche méér bestaat in den aard der zinsindrukken (gezicht- en gehoorindrukken vooral) die tot hun respectievelijk bewustzijn doordringen, waarbij die der waakpsyche hun ontstaan hebben in een door physisch-chemisch-biologische wetten beheerschte buitenwereld, en die der droompsyche uit een grillige wereld van onmaterieele voorstellingen afkomstig zijn — dan wel in het al dan niet bezitten van kritisch vermogen.

Weer een staaltje van kritisch vermogen in den droom bood die van 3 Maart 1926:

> VII. In mijn droom sprak ik een paar mannen, terwijl ik (om bepaalde redenen in den droom gelegen) me bewust was dat ik droomde, dus dat de mannen, tot wie ik sprak, geen wezenlijke menschen waren. Daarbij verbaasde ik mij er over, dat ik niet alleen alle trekken van hun gelaat, dus alle gezichtsindrukken, maar ook alle intonaties van hun stem, alle gehoorsindrukken, zoo merkwaardig „echt" te hooren kreeg.

Tenslotte kan toch, ondanks het zoo goed mogelijk gewapend kritische vermogen in den droom, de „evidentie" der zinsindrukken te sterk zijn en de conclusie misleidend. Maar dit is geen bewijs voor de specifieke suggestibiliteit der droompsyche, want ik vraag mij af of één persoon, indien hij alles van den hier volgenden droom wakend ervaren had, een oogenblik er aan zou twijfelen of het inderdaad wel regende.

VIII. Tegen den ochtend (van 2 Mei 1926) droomde ik, dat ik het zag regenen (regen tegen den donkeren achtergrond van boomen.) Ik was daarover blij (terwille van mijn dochtertje, dat om een of andere reden naar regen gewenscht had), maar ik wantrouwde mijn waarneming, in het besef dat het wel een droom kon zijn. Toen zag ik in een plas de regendruppels kringetjes maken, en werd daardoor overtuigd dat ik niet droomde, doch dat het werkelijk regende. Nog even later hoorde ik het geluid van den regen tegen de ramen.

Maar toch was mijn droompsyche de dupe geweest, want in werkelijkheid had het niet geregend. Ik had van uit mijn bed ook niets van den regen kunnen zien.

In dit hoofdstuk heb ik de droomdata opgegeven, wat ik overigens in het algemeen niet doe, omdat deze geen belang hebben. Hier echter wel, omdat men daardoor de toename van het kritisch vermogen der droompsyche door oefening volgen kan.

V. STEEDS ZICH HERHALENDE EN DOOR DE DROOMPSYCHE HERKENDE DROOMEN.

In het voorafgaande heb ik als droom V reeds een telkens terugkeerenden droom vermeld, dien ik dan ook al droomende als droom herken. Zoo zijn er meer. Enkele zal ik hier vermelden.

IX. Meermalen droom ik dat ik iets onmogelijk onthouden kan. Meestal zijn het de namen en woonplaatsen van kennissen in een stad waar ik droom te wonen (in werkelijkheid niet gewoond heb, en ook die kennissen zijn geen werkelijke menschen). Ik zou daar bezoeken moeten brengen, maar ik kan me niet meer herinneren wie het allemaal zijn, al doe ik ook nog zoo mijn best.

Het zonderlinge van dezen droom is, dat het subjectieve-ik, dat volgens Hudson een volmaakt geheugen bezit, hier over zijn gebrekkig geheugen tobt. Wat men daaruit op kan maken, zal hierna bij de kritische bespreking van de droompsyche worden nagegaan.

X. Ook een droom dien ik herhaaldelijk heb, is dat mijn vader (die in 1887 op 69-jarigen leeftijd aan een zeer langdurige ziekte gestorven is) nog leeft; in mijn droom ben ik dan gewoonlijk verbaasd dat dit zoo is en dat zijn sterven dus blijkbaar een soort van schijndood moet geweest zijn. Ik droomde dit ook o.a. 23 Maart 1926, en vond dit weer vreemd, maar vader zag er zoo goed en echt uit, dat ik het wel aan moest nemen. Toen rekende ik in mijn droom uit dat hij bijna 110 jaar moest zijn, daar hij in 1817 geboren was, en dat dit toch niet kon.

Dus hier won het kritisch vermogen het van het geloof in de werkelijkheid van het zintuigelijk waargenomene.

Meerdere typen van telkens terugkeerende droomen zijn er, die ik ook in den droom begin te herkennen. De meeste zijn zeer emotioneel. Zoo o.a. de zweefdroomen, waarin ik me bewust ben mij door de kracht van mijn wil in de lucht

te kunnen verheffen en naar willekeur te kunnen stijgen. Daarnaast ben ik mij in den droom ook vaak bewust van de telkens ondervonden teleurstelling, dat dit vermogen mij in werkelijkheid niet gegeven is, zoodat vaak de zweefdroom mij een bewijs is dat ik droom.

Nog andere telkens terugkeerende droomtypen zijn er, die uit het oogpunt van mijn onderzoek echter van minder belang zijn dan wellicht uit psycho-analytisch oogpunt, en die ik daarom hier onvermeld zal laten.

VI. EIGENSCHAPPEN VAN HET DROOM-BEWUSTZIJN.

In dit hoofdstukje zal ik eenige droomen vermelden, die daarom merkwaardig zijn, omdat ze eigenaardigheden van het droombewustzijn onthullen, die hetzij in hooge mate overeenkomen, hetzij treffend verschillen van die van het waakbewustzijn.

Geheugen.

XI. Een nacht droomde ik aldoor; telkens werd ik wakker en droomde daarna verder. Ik herinnerde me dan telkens den laatsten droom: sommige gedeelten ervan duidelijk, andere heel ver en vaag.

Verspreken.

XII. Gedroomd dat ik mij versprak: ik kocht op een station een kaartje, vroeg er een naar „Soest" hoewel ik „Zwolle" bedoelde.

Het verspreken-zelf is in de psycho-analyse zulk een gewichtig punt. Eigenaardig is, dat dit in den droom ook voorkwam.

Persoonsverdubbeling.

XIII. Gedroomd dat ik met mijn vriend N. sprak over een derde. Die derde bleek echter, toen ik wakker werd, N. zelf te zijn. In mijn droom deed dus N. zich voor als twee verschillende personen.

Bewustzijnsbeperking.

XIV. Gedroomd dat ik in een klasse van jongens der lagere school mee leerde, of schreef, hoewel ik besefte voor die klasse eigenlijk te oud te zijn. Ofschoon ik me in den droom zeer goed bewust was van wat ik zei tegen den jongen naast me en tegen den meester, en van de wijze waarop ik mijn schriften in de lessenaar schikte, bekommerde ik mij niet om de verdere klasse, b.v. om de vraag hoeveel kinderen er waren, of het alleen jongens waren, waarom en waartoe ik daar zat, enz.

Dit verraadt dus een eigenaardige bewustzijnsbeperking, die men wakende niet zou hebben, want dan zou men zich van dit alles aanstonds en vanzelf bewust zijn.

Het bewustzijn van een beperkt geheugen is reeds in droom IX aangegeven.

Kritisch vermogen.

In reeds genoemde droomen (o.a. III, IV, VI en X) bleek een merkwaardig kritisch vermogen aanwezig. In andere was het weer bizonder zwak. Zoo o.a. in een droom van 6 Dec. 1924.

XV. Gedroomd dat ik in de hoogste klasse van het Baarnsche Lyceum zat en dat mijn beide kinderen (die inderdaad op dat Lyceum gaan) in de lagere klassen zaten — zonder dat ik het kritisch besef had dat ik hun vader was en dus die situatie onaannemelijk.

Misschien is het opmerkenswaardig dat deze droom van December 1924 en de zeer kritische droom X van Maart 1926 was; dat dus in dien tijd de droompsyche kritischer kan geworden zijn.

Een overgang tot meer kritisch vermogen is de droom van 14 Juni 1925.

XVI. Gedroomd dat ik in een Zuidelijken Oceaan aan het varen en waarnemen was, en daarbij een zeekaart bestudeerde, waarop de hoogte der oceaangolven stond aangegeven. Van sommige dier cijfers (b.v. het cijfer 285) besefte ik dat die fout waren, want ik wist dat zulke hooge golven niet bestaan.

Ik had dus wel kritiek op de juistheid der cijfers, maar niet op het staan dier cijfers op de zeekaart; want in werkelijkheid weet ik even goed dat er op zeekaarten geen cijfers van de hoogte van windgolven staan.

Maar hier waren die cijfers weer iets wat ik in den droom *zag*, en kritiek op de echtheid van zintuigelijke waarnemingen (dus deze als illusies te erkennen) is in het waakleven ook heel wat minder gemakkelijk en komt veel minder voor dan kritiek op de juistheid van het geziene cijfer.

Het vermogen van logische kritiek (in tegenstelling van kritiek op het zintuigelijke waarnemen) is in den droom

soms zelfs nog meer ontwikkeld dan in het waakbewustzijn, zooals uit den volgenden blijken zal.

Redeneervermogen.

XVII. Ik droomde (11 Nov. 1925) dat ik in een huis was met prachtig uitzicht op een vijver en daarachter hooge boomen, die sterk door de middagzon verlicht waren, waaruit ik in mijn droom onmiddellijk besefte dat die woonkamer zelf geen zon had, *dus op het noorden lag.*

Wakker wordend, moest ik die conclusie eerst nog uitdenken, eer ik ze kon bevestigen, wat eenigen tijd vorderde; in den droom zag ik die ligging op het Noorden onmiddellijk in.

Een ander voorbeeld van redeneervermogen of (althans betrekkelijk) natuurwetenschappelijk inzicht in den droom was die van 13 Febr. 1926:

XVIII. Ik droomde dat ik naar mijn metaalbarometer keek, die zeer laag stond, toen echter plotseling vooruitging; ik zag den wijzer naar rechts draaien en zelfs ruim 360° doorslaan, toen langzaam teruggaan. Plotseling overviel mij een hevige angst dat ieder oogenblik een cycloon kon losbarsten.

Ook weer opmerkelijk dat ik niet aan de waarneming zelf twijfelde. In waaktoestand zou ik vermoedelijk hoogst verbaasd, misschien geschrikt zijn, maar eerder gedacht hebben dat de barometer gebroken was, dan aan een cycloon.

Ook is vermeldenswaard de droom van 27 April 1926:

XIX. Gedroomd dat ik met iemand naar een voorwerp keek dat me een mierenhoop toescheen. Om dit uit te maken, stak ik er met een stokje in. Er kwamen toen mieren te voorschijn Ik vroeg aan mijn metgezel: „zijn dit nu „pratenses" of „sanguineae"?

Hieruit bleek dat die wetenschappelijke namen van miersoorten, die ik toevallig kende, me in den droom precies zoo voor den geest stonden als in wakenden toestand.

Bizondere scherpzinnigheid.

Zonderlinge scherpzinnigheid, waarin mijn waakvermogen zich niet zoo verheugt, blijkt uit den volgenden droom van 7 Juli 1906 (den eersten dien ik opteekende, juist omdat de scherpzinnigheid mij zoo trof).

XX. Ik droomde dat iemand me een aardigheid vertelde, die, zoover ik weet, oorspronkelijk is. Namelijk, dat als men God denkt op plaats A, en Gods wil dus in de richting naar A; en een mensch, b.v. een onzer superieuren, staat op plaats B — dat dan een derde persoon, wien deze superieur iets zou gelasten dat de ondergeschikte in strijd achtte met Gods wil, die moeilijkheid zou kunnen oplossen door zoo te gaan manoeuvreeren, dat hij van de plaats C, waar hij eerst stond, op plaats D zou komen te staan — dus zijn superieur zou zien in de richting van Gods wil.

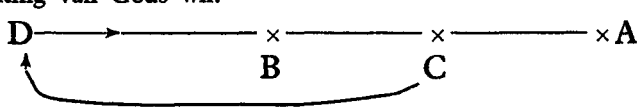

Besef van occulte macht.

In den droom heb ik soms besef van supernormale ver-

mogens. Speciaal in het genoemde geval van den vliegdroom, waar ik weet dat ik mij door wilsinspanning in de lucht kan verheffen.

Ook openbaarde zich zulk een besef in den volgenden droom.

XXI. Gedroomd dat ik in een schoolklasse met kinderen was. Op den grond lag een opengespreide courant. Door den wind begon die te bewegen. Weldra merkte ik, dat de courant zich dicht- en openvouwde overeenkomstig mijn bevel. Toen ik daarvan zekerheid had, beval ik de courant dwars door de kamer heen te gaan, van den eenen muur naar den anderen. De courant deed dit, maar veranderde plotseling in een klein poesje, dat huppelend aan mijn bevelen voldeed. Toen ik doorging met bevelen, merkte ik dat het poesje zich geleidelijk weer terug veranderde in de courant, die nu half courant, half poes was. Twee familieleden die er bij waren, scheurden stukjes uit de courant die bezig was zich te vormen; ik vroeg hun dringend dit niet te doen, overtuigd dat zij daardoor het poesje zouden kwetsen.

Besef van leeftijd.

Dit schijnt de droompsyche te missen. In mijn droomen heeft deze de meest verschillende leeftijden tusschen jongeling en bejaarde man. Dit blijkt reeds uit de droomen XIV en XV, en treft mij trouwens herhaaldelijk. Wellicht is „leeftijd" alleen maar een fase van den lichamelijken mensch en heeft alleen de hersenpsyche een scherp begrip daarvan.

VII. DE PLURALITEIT DER DROOMPSYCHE.

Wanneer we nu overgaan tot een meer algemeene karakteristiek van de droompsyche, dan is het eerste en wellicht ook het meest fundamenteele, wat bij de zelfstudie van den droom opvalt, een aantal eigenaardigheden, die er op wijzen, althans m.i. niet anders te verklaren zijn dan dat ook de droompsyche het bestaan van verschillende bewustheden openbaart.

Deze bewering kan ik toelichten door de volgende voorbeelden van mijn droomervaring.

> XXII. Gedroomd dat iemand mij dingen vertelt op onverstaanbare wijze, zoodat ik ze maar voor de helft versta en voor de andere helft er naar raden moet.

(Aan dezen droom sloot verder dien nacht de droom aan, welke ik onder XX vermeldde).

Een dergelijke droom als XXII komt herhaaldelijk voor. Het is moeilijk in te denken, hoe eenzelfde bewustzijn, van waaruit de uitgesproken woorden afkomstig zijn, pogingen zou doen om te raden welke die woorden waren. Vooral als het zich in den volgenden vorm voordoet:

> XXIII. Gedroomd dat A (een vrouwelijk familielid) mij in vertrouwen vertelt iets dat zij door B. tot C. had hooren zeggen, maar A fluisterde het mij zoo zacht toe dat ik haar niet verstond. Ik vroeg aan A. wat zij zeide; zij herhaalde het een paar maal, doch telkens zoo zacht dat ik het niet verstaan kon; tot ik me in eens bewust werd wel te begrijpen wat zij gezegd had.

Het eerst niet, en daarna wèl bewust worden van de beteekenis der woorden is opmerkelijk.

Ook de tegenspraak in droom VI vermeld, is moeilijk te begrijpen uit eenzelfde bewustzijn te ontspringen als de bevestiging.

Een variant op deze categorie van droomen is, als ik in mijn droom een onverwacht antwoord ontvang, dat ik eerst verkeerd begrijp en waarvan de juiste beteekenis eerst later tot mij doordringt. Zooals deze:

> XXIV. Gedroomd dat ik een ouden kameraad uit mijn studententijd terugzag. Ik vroeg: „waar ben je tegenwoordig?" (verwachtende als antwoord te hooren waar hij woonde en werkzaam was). Hij antwoordde: „op de kermis". (Er was n.l. bij de reuniefeesten, welke ik droomde bij te wonen, een soort kermis of fancy-fair). Ik kreeg na dit antwoord (dus in mijn droom) den indruk er in geloopen te zijn en herhaalde mijn vraag om nu werkelijk te vernemen waar hij woonde.

Schijnbaar minder overtuigend is de volgende droom:

> XXV. Gedroomd dat een jongen bij me kwam die elke maand *f* 29 voor zijn studie van me zou krijgen. (Waarom dat zoo was en waarom dat vreemde bedrag, is duister). Ik was zijn naam vergeten en vroeg hoe die ook weer was. Toen noemde hij zijn naam.

Men zou kunnen zeggen dat het in wakenden toestand ook gebeurt, dat wij ons een naam niet kunnen te binnen brengen; dat we zeggen: „hoe was die ook weer?" en dat

die ons na een poos te binnen schiet. Maar dan volgt dat te binnen schieten zelden onmiddellijk na de vraag; en wij hebben daarbij geenszins het *bewustzijn* dat een ander ons het antwoord geeft (al is dit misschien inderdaad wel het geval, omdat het hersenbewustzijn de vraag stelt en het onderbewuste het antwoord geeft; maar het hersenbewustzijn blijft nochtans zelfbewust). Doch hier in den droom had de droompsyche de bewustheid, dat wèl een ander het antwoord gaf.

Evenals elke opvatting die men verkondigt, heeft ook deze, van de pluraliteit der droomziel, den zwaren last der bewijskracht te torschen, en het is voor den scepticus altijd mogelijk andere verklaringen te verzinnen, welke de bewijskracht verzwakken of wegnemen, al zijn die andere verklaringen op hun beurt nog véél minder in staat om eenige bewijskracht bij te brengen. Een onweerlegbaar bewijs te geven, van wat ook (tenzij deductief) is tegenover volgehouden scepticisme onmogelijk. Nochtans is er veel, dat voor ons krachtens innerlijke overtuiging ontwijfelbaar vast staat, al is ook voor een ander het medegedeelde en aangehoorde, doch niet doorleefde geval niet volkomen bewijskrachtig.

De overtuiging der eigen ervaring is daarom niet zonder waarde; en tevens dient waarde toegekend te worden aan den eenvoud en het voor de hand liggende van een verklaring, al blijft er ook de mogelijkheid van een anderen, meer ingewikkelden en gezochten en door niets nader gestaafden uitleg van het geval.

Meer tot de soort van droom XXIV, waarbij ik in den

droom het gezegde van een ander verkeerd begrijp, en waarna dan van dien ander de ongedachte correctie volgt, behoort de volgende:

XXVI. Gedroomd dat ik bij een dokter was en den volgenden dag terug moest komen, daar hij op reis was. Den derden dag kwam ik me weer bij hem vertoonen, hoewel ik mij niet ziek voelde. De dokter zei, dat ik toch moeilijk een dag zonder dokter in de buurt kon zijn. Ik beaamde dat door te zeggen, dat men wel eens met zijn hand door een ruit kon slaan en dan plotseling hulp noodig hebben. — Neen, zei de dokter, daar doelde ik niet op, maar ik was er niet zeker van of u niet een furunkel in uw hals zou krijgen en dan moest onmiddellijk ingegrepen worden.

Die gedachte of mogelijkheid, waarop de dokter doelde, was mij in den droom absoluut nieuw en onverwacht; ik had gemeend dat hij op de mogelijkheid van een ongeval doelde.

Hoe de opmerking, 't verkeerd begrip en de rectificatie, die elkaar onmiddellijk opvolgen, uit één bewustzijn kunnen voortvloeien, is mij onbegrijpelijk.

XXVII. Een anderen nacht droomde ik zeer uitvoerig dat ik examen deed bij een professor in natuurlijke historie, geologie en dergelijke vakken: een langdurige opeenvolging van vragen en antwoorden. Het merkwaardige was dat de verschillende vragen, die me gesteld werden, mij verrasten; ik wist ze soms te beantwoorden, soms niet, soms gedeeltelijk; en dan kwamen van den professor weer eigenaardige, onverwachte antwoorden.

De aard van dit verschil in waak- en droompsyche wordt duidelijker, wanneer men ze beide wakend kan observeeren. Dit was eens het geval toen ik influenza had.

XXVIII. Ik word 's nachts plotseling wakker, met het gevoel dat ik in bed lig om een taak te vervullen, n.l. een vermenigvuldigsom op te lossen. Daar ik wakker was, slaagde ik er, hoewel met de grootste moeite, in om met mijn verstand mijzelf duidelijk te maken wie ik was en waarom ik in bed lag, en die dwangvoorstelling weg te schuiven.

Hier was dus geen droom, maar een conflict in waaktoestand, waarbij de eene partij blijkbaar identiek was met de droompsyche en de andere met het hersenverstand en zijn waak-zelfbewustzijn. — Nu na jaren herinner ik mij nog het wanhopig-beklemmende en verwarrende van dit conflict.

De droompsyche vertegenwoordigt op haar beurt ook weer geen enkelvoudigen toestand. Dit is mij o.a. gebleken uit den volgenden droom:

XXIX. Ik droomde dat een mij bekende dame eensklaps tegen mij zegt, of ik nog wel eens iets van den ouden VOGELKOLM heb gehoord? Ik weet niet goed wie zij bedoelt en word „wakker" (d.w.z. ik droom dat ik wakker word.) Nu in eens, me wakker wanend, herinner ik mij duidelijk wie die dame bedoelt. Het is de man, die naar ik meende VOGELHELM heette. Ten minste ik heb jaren lang, toen ik de expeditie van mijn tijdschrift „De Vrije Mensch" bezorgde en dus iedere maand het adres van de abonne's op een strook papier schreef, hem dit maandblad toegezonden, waarvoor hij zich zeer

interesseerde, en zijn naam zóó geschreven. Hij woonde ergens in een havenplaatsje in Groningen, was bekend met kennissen die ik daar had, enz. Ik wist dus (in mijn droom) heel goed om welken persoon het ging. Nu kwamen mij ook heele verhalen te binnen van een dweepzieken geestelijke, die daar een mooie kerk had gesticht in plaats van het eenvoudige kapelletje, dat vroeger in de plaats was waar VOGELHELM woonde . .

Nu word ik inderdaad wakker en weet onmiddellijk dat er nooit een abonné van dien naam op „de Vrije Mensch" geweest is, dat ik nooit iemand van dien naam gekend heb en dat die Vogelhelm of Vogelkolm dus een geheel fictieve persoonlijkheid is.

In dezen droom constateer ik dus twee droomfazen: een diepere en een minder diepe, die me deed denken wakker te zijn en waarbij ik in staat was kritiek op de diepere uit te oefenen; terwijl toch de minst diepe droomfase geheel het karakter van de droompsyche en in niets dat van de waakpsyche vertoont.

VIII. BUITEN DE TIJDSLIJN?

Voorspellende droomen, hoewel niet in de psycho-analyse passend en dus liefst door de analytici ontkend, zijn toch vaak genoeg door ernstige personen geconstateerd om er rekening mede te houden en te moeten houden bij alle pogingen om het droomraadsel beter te doorgronden. Philosophisch bezien is m.i. een voorspellende droom (evenals het „tweede gezicht", waarvan de echtheid evenzeer vast-

staat) alleen te verklaren, doordat de droompsyche een moment uit de tijdslijn onzer vierdimensionale tijdruimtelijke Einstein-wereld wordt gerukt (evenals het vierkant door den bol in den bekenden philosophischen roman „Platland") en dat dan de droompsyche de in de eeuwigheid van hoogere dimensie vaststaande tijdslijn met het eveneens vastgelegde gebeuren-in-den-tijd als 't ware met één blik overziet.

Ik meen dat die betrekkelijk zoo eenvoudige ervaringsfeiten ons dwingen tot een ingrijpende herziening van de philosophische wereldbeschouwing, waarin we ons tot dusver zoo behagelijk thuis voelen; en dat de verpletterende noodwendigheid van die herziening bij de meesten een onoverkomelijken „Widerstand" tegen het aanvaarden van de voorspellende feiten moet teweegbrengen.

Dergelijke ervaringen zijn zeldzaam: ze hebben het karakter en de zeldzaamheid van „wonderen". Philosophisch gesproken zijn het echte „wonderen" — als ik een „wonder" definieer als de kruising van een causaliteitslijn van ons tijdruimtelijk Einstein-heelal met een causaliteitslijn van een hooger-dimensionale wereld.

Ik heb zelf geen ervaring van een voorspellenden droom; wel van een die er aanvankelijk op scheen te gelijken, doch die er geen was. Ik deel haar mede als waarschuwing tegen te voorbarige conclusies in dezen.

XXX. Den 4 December 1925 droomde ik, dat ik een vriend ontmoette, die naar Indië geweest was om de zoneclips in Palembang waar te nemen, en nu was teruggekeerd. Die vriend was zeer bedrukt

en bedroefd, want hij had de zon niet kunnen zien op het beslissende moment: zijn expeditie was mislukt. Wel hadden ze waarnemingen betreffende de planeet Venus gedaan, wat dus eenige schadeloosstelling bood voor de mislukking.

Met gespannen belangstelling wachtte ik af of het bericht der expeditie een bevestiging of loochening van mijn voorspellenden droom brengen zou. En ja, eenige weken later kwam het telegram der mislukking.

Maar over de waarde van mijn droom als voorspelling kreeg ik pas zekerheid, toen ik mijn vriend geschreven had of hij waarnemingen omtrent Venus gedaan had, en het antwoord ontkennend was. De droom had dus geen voorspellend karakter en het uitkomen ervan voor zoover de mislukking der expeditie betreft, was vermoedelijk toevallig.

Toch heb ik één droom opgeteekend, die een zonderlinge verwarring van tijdsbesef meebracht; waarschijnlijk zonder eenig verband met dit probleem van geplaatst-worden buiten de tijdslijn, maar toch, naar mij toeschijnt, niet van alle belang ter vermelding ontbloot.

XXXI. Ik droomde dat ik den slag van Waterloo moest mee maken, dat ik Napoleon sprak, enz. Ik wist in mijn droom hoe de afloop van den slag zou zijn, en was nochtans bang dat een kogel mij treffen zou.

Mijn droombewustzijn besefte dus wel de historische toekomst, maar niet die voor zoover mijzelf betrof.

IX. ONDERSCHEID TUSSCHEN WAAK-, DROOM- EN ONDERDROOMBEWUSTZIJN.

Terwijl het onderscheid tusschen waak- en droombewustzijn me niet alleen later, als ik wakker ben en daarover nadenk, duidelijk wordt, maar ook soms reeds op het oogenblik van den droom zelf me bewust is geworden, doet zich ook nog de merkwaardigheid voor, dat in mijn droomen zich soms een onderscheid openbaart tusschen het normale droombewustzijn en een diepere fase, die ik voorloopig het „onderdroombewustzijn" wil noemen.

XXXII. Terwijl ik eens ziek te bed lag met griep, heb ik overdag, half dommelend, heel duidelijk de gelijktijdige werkzaamheid van waak- en droombewustzijn kunnen observeeren. Er vormden zich allerlei fantastische voorstellingen en zelfs de scherpe gezichtsbeelden, juist zooals ik die gewoonlijk in den droom heb; maar tegelijk wist ik dat ik ook wakker was en herkende ik die droomeigenaardigheden als zoodanig.

Tevens kon ik controleeren, dat die droom niet in uiterst korten tijd verliep, maar denzelfden tijd noodig had voor het vormen der beelden en gedachten alsof ik wakker was.

Doch op dit punt van den duur der droomen kom ik later terug.

Een ander maal (Juni 1924) is me uit een droom het verschil tusschen bewustzijn en zelfbewustzijn zeer duidelijk gebleken; in den droom is het zelfbewustzijn heel beperkt: geen nadenken over mij zelf, wie ik ben, in welken toestand

ik verkeer, hoe oud ik ben, enz. Doch hierover heb ik reeds te voren een en ander opgemerkt.

Ook vertoonde zich het verschil tusschen het droom- en het waakbewustzijn eigenaardig in den volgenden droom:

> XXXIII. Ik zie in den droom een prachtig landschap, daarachter een mooie zee met witte branding die komt en gaat; vogels die over het water vliegen, enz. Ik word wakker en besef dat ik dit beeld plotseling kwijt zal raken als ik de oogen open doe; ik doe ze daarom niet open en bekijk waakbewust misschien nog een halve minuut lang dat beeld. Nadat ik mijn oogen open heb gedaan, kan ik het niet weer terug krijgen.

In den te voren meegedeelden droom IX heb ik reeds opgemerkt dat de droompsyche tobt over haar gebrek aan geheugen, terwijl nochtans het subjectieve-ik volgens Hudson een volmaakt geheugen heeft.

Dit wijst er wel op, dat er tweeërlei geheugen is: een verstandsgeheugen van de hersenpsyche en een ander geheugen van het subjectieve-ik. De droompsyche, die blijkbaar nog niet beschikt over het volmaakte geheugen van het subjectieve-ik, schijnt als 't ware te beseffen dat het hersengeheugen, dat door den wil beïnvloed kan worden, haar in den steek laat.

Trouwens — het dagelijksch leven leert reeds in allerlei opzichten dat er tweeërlei geheugen is: dat het hersengeheugen heel iets anders is dan het subliminaal geheugen van het subjectieve-ik. Zeer duidelijk blijkt dit verschil o.a. bij lijders aan dementia senilis. Maar het is hier de plaats niet

om de argumenten hiervoor te ontwikkelen, daar dit buiten de droomstudie valt.

Het bestaan van een dieper droombewustzijn of „onderdroombewustzijn" bleek mij o.a. uit den volgenden droom:

XXXIV. Ik droomde dat ik in een spiritistische bijeenkomst was. Een dame die naast mij zat, zou mij in trance brengen en blies daartoe tegen mijn gezicht. Plotseling voelde ik mijn bewustzijn verdwijnen; ik zag niets meer, kon niet meer denken; alle bewustzijn ontzonk me. Ik voelde dat als zoo ellendig, dat ik begon te schreeuwen.

Inderdaad schijn ik geschreeuwd te hebben, want mijn vrouw maakte een sussend geluid, dat onmiddellijk het bewustzijn terug riep — doch nu het waakbewustzijn.

Ook in den reeds medegedeelden droom XXIX van Vogelhelm schijnt zich dit onderdroombewustzijn te openbaren.

Ook sterk vertoonden zich eenige droomfasen van opvolgende diepte in den droom van 11 Oct. 1925:

XXXV. Gedroomd dat ik in een ziekenhuis geopereerd moest worden, op een bed werd neergelegd, de zuster tegen mij praatte, en dat ik alles willoos liet gebeuren.

Het vermoeden kwam toen bij me op, dat dit alles wel een droom kon zijn; om daarover zekerheid te hebben, trapte ik met mijn voet tegen een nachttafeltje dat (in den droom) vlak bij mijn bed stond. Toen verdween ook de zuster enz. plotseling, zoodat ik besefte dat die operatiegeschiedenis maar een droom was geweest.

Maar ik was toch nog altijd in dezelfde droomkamer, voelde een zwaren druk op me, wilde die wegnemen, wat heel moeilijk ging. Toen bemerkte ik, dat de dekens van mijn bed met een dubbele plooi op mij lagen, wat dien druk veroorzaakte, en ik probeerde die goed te leggen.

Toen werd ik eindelijk wakker: de dekens hadden goed gelegen. Ook dit laatste stadium van vermeend wakker-zijn was dus een droom geweest.

X. VERSCHIL VAN WAAK- EN DROOMKARAKTER.

Niet alleen is er verschil tusschen waak- en droombewustzijn, maar het is mij ook duidelijk geworden dat het waak- en het droombewustzijn een verschillend karakter hebben, dus weder een argument dat beide inderdaad verschillende persoonlijkheden, of wel verschillende zielen zijn.

XXXVI. Zoo droomde ik, dat ik tegenover een man zat met een gezicht dat er heel kunstmatig uitzag. (Zooals men van „valsche tanden" spreekt, zou ik hier kunnen spreken van een „valsch gezicht".) Die man begon met me te praten. Ik begreep langzamerhand dat hij een oorlogsinvalide was, wien een groot stuk van het gezicht was weggeschoten. Het gezicht veranderde wel in den droom, zonder dat ik me in den droom van dit veranderen bewust werd. (Wel besefte ik dit, toen ik wakker werd.) Ik kreeg zoo'n innig medelijden met dien verminkten man, dat ik mijn armen om hem heen sloeg en hem godsdienstige troostwoorden toesprak.

Het is ondenkbaar, dat ik in waaktoestand tot een dergelijke gevoelsuiting tegenover zoo iemand zou gekomen zijn.

In een anderen droom komt ook een positief verschil aan het licht tusschen mijn waak- en mijn droomkarakter:

> XXXVII. Ik droomde n.l. dat ik zulk een eerbied en devotie voor een paus had, dat ik geheel in het Roomsch-Katholiek geloof opging.

Dergelijke besliste tegenstellingen tusschen mijn waak- en droomkarakter openbaren zich nochtans zeldzaam. In het algemeen gelijken mijn waak- en droomkarakter zeer op elkaar, hoewel er toch verschillende nuances zijn. Wat ik in den droom prettig of onaangenaam, goed of verkeerd vind, komt meestal en in groote trekken overeen met wat ik in waaktoestand vind. Eén treffende uitzondering kan ik echter nog aangeven, als aanvulling van de bovengenoemde, die ik weliswaar niet in een bepaalden droom heb opgeteekend, maar die zich toch herhaaldelijk vertoont: gemiddeld wel een paar maal per jaar.

Dan droom ik, dat ik in aanraking ben met het koninklijk gezin, aan het paleis kom, met hen spreek, enz., en daarbij voel ik een zeer sterke aanhankelijkheid en trouw voor de (in den droom nog) jonge Koningin en haar moeder; in die droomen ben ik zelf ook steeds veel jonger; meer in mijn jongelingsjaren.

Dit feodale gevoel voor het koningshuis mis ik in waaktoestand ten eenenmale.

Nu weet ik wel, dat het in de psycho-analytische litera-

tuur gebruikelijk is om koning en koningin in den droom op te vatten als symbolen voor vader en moeder; en ik wil volstrekt niet ontkennen dat dit vaak terecht kan geschieden; ik ontken alleen dat dit *altijd* het geval is, en zeer zeker bij mij. Mijn koninginnedroomen hebben niets te maken met symboliseering van mijn ouders, wat ik o.a. weet door de steeds verschillende gevoelsreacties, die beide soorten van droomen opwekken.

* * *

Naar 't mij voorkomt, is hier het oogenblik gekomen om van deze verschillen in karakter een verklaring te geven, omdat die zoo ongezocht voor de hand ligt, en omdat deze verklaring ook licht op andere droomproblemen kan werpen.

Ik ga daarbij uit van de hypothese, die voor mij aan geen twijfel meer onderhevig is, en die reeds te voren is aangeduid; n.l.

de droompsyche = de waakpsyche minus de hersenpsyche.

Of, anders gezegd: het „ik" van mijn droomziel onderscheidt zich daarin van het „ik" van mijn gewone persoonlijkheid, doordat alleen de invloed van het hersenverstand verdwenen is.

Er bestaat, althans bij mijzelf, maar ik mag wel generaliseeren: in het algemeen bij den cultuurmensch, een zeer duidelijke wisselwerking tusschen hersenpsyche (verstand) en droompsyche (het onderbewuste). Het verstand oefent in het dagelijksch leven een sterke controle en remming uit. We zouden tal van dingen doen, waartoe een of anderen innerlijken drang bestaat, indien ons verstand ons dit niet belette, uit *overweging* dat het niet goed is, of niet voor-

deelig is, of dat het ons in de oogen van de menschen zou benadeelen of belachelijk maken, als we zoo deden als ons diepere-ik wel zou willen.

En als, door een of andere reden, ons verstand is uitgeschakeld, dan volgen we die innerlijke wenschen en impulsen op.

Een van die redenen van uitschakeling kan de alcohol zijn. Daarom vertoont de dronken mensch zich ongeremd, zooals hij in de verborgen lagen van zijn zieleleven is: *in vino veritas*, zegt de oude spreuk. Men moet dit niet opvatten alsof men in het nuchtere leven huichelt en in den roes altijd de zuivere waarheid spreekt; maar in nuchterheid komt de waarheid van ons onderbewuste zieleleven niet aan het licht. Dan is er een ander zielcomplex, dus een andere waarheid.

Als ik een antipathie tegen iemand heb, maar nuchterverstandelijk het verkeerde en onredelijke daarvan inzie, omdat die persoon toch een braaf, achtenswaardig mensch is, al heeft hij eigenaardigheden die mij afstooten, dan zal ik hem in het dagelijksch leven, in alle waarheid en oprechtheid, beleefd en met achting bejegenen. Doch onder invloed van den drank zal dit juister en billijker inzicht verdwijnen, blijft dus de antipathie ongeremd over, en zal ik allicht tegen zoo iemand onhebbelijk doen. Dit is dan de waarheid van mijn dieper gevoel.

Ik meen dat de droompsyche identiek is met de roespsyche (althans wanneer de roes volkomen is), omdat bij beide het hersenverstand, zij het dan door een verschillende oorzaak, is uitgeschakeld.

Maar dan komen andere factoren der ziel, zooals orgaanpsychen, of de totale lichaamspsyche, of wel de soortpsyche, het staats- of volkssympsychium, naar gelang van hun relatieve sterkte, in het complex der droompsyche op den voorgrond en openbaren zij zich op een wijze, door het verstand niet geremd.

Ook in wakenden toestand kan tijdelijk de hersenpsyche haar normale overwicht verliezen. Zoo verklaren zich ook de bekende verschijnselen, dat verliefde menschen zich zonderling aanstellen, zonder dat hun dit in 't minst kan schelen; vooral 's avonds, omdat dan de hersenpsyche vermoeid is en geheel wordt overheerscht door de soortpsyche uit het zielcomplex. Den volgenden morgen, of in latere jaren als de verliefdheid is overgedreven en de soortpsyche haar normale verhouding in het zielcomplex heeft hernomen, terwijl ook het verstand weer het normale waakoverwicht heeft, schaamt men zich over die verliefde aanstellerij en begrijpt men niet hoe men zoo zot heeft kunnen doen.

Een tweede voorbeeld is, dat in den regel de mensch 's avonds heel anders is dan 's morgens. 's Avonds, als de hersenpsyche, tengevolge van de vermoeidheid (door overlading met zelfvergiften) van haar orgaan (de hersenen) weinig invloed meer heeft, komen de andere ziele-elementen meer ongeremd op den voorgrond. Men wordt 's avonds mededeelzamer en openhartiger tegenover vrienden; de mensch met losbandige neigingen zal daar 's avonds eerder aan toegeven dan 's morgens; vele menschen die overdag nuchter-materialitisch zijn, zullen 's avonds vatbaarder zijn voor bijgeloovigheden, griezelige verhalen, spokerijen enz.

Een derde, ook algemeen bekend voorbeeld, is de macht der massasuggestie, waardoor een anders weinig op den voorgrond tredend deel van het zielcomplex, b.v. het volkssympsychium, zoodanig overwicht krijgt, dat men tot daden geleid wordt die men alléén nooit zou gedaan hebben, omdat het nuchtere verstand die zou hebben verhinderd.

Maar over dit alles, wat stof tot speciale studies zou geven, behoeft hier niet verder uitgeweid.

Terugkomende op deze droomstudie, meen ik dat droom XXXVI de vrees van mijn hersenverstand demonstreert om belachelijk gevonden te worden. Droom XXXVII (dien ik zelf zoo zonderling vind, dat ik zoo iets nooit zou verwacht hebben) wijst wellicht op den sterk overwegenden invloed, dien mijn verstand (inderdaad) heeft op mijn godsdienstige inzichten en geloof; wellicht ook op atavistische invloeden (om nu niet te spreken over de hypothese van een vorig leven, wat theosofen of Hindoes, die aan reïncarnatie gelooven, zeker een aannemelijke verklaring zouden vinden).

De feodale droomgevoelens ten opzichte van het koningshuis zijn m.i. bovendrijvende gevoelens van het element „volkssympsychium" in het zielcomplex.

De invloed van de soortpsyche — een factor die in het zielcomplex van den mensch phylogenetisch de oudste is en daardoor vaak oerkrachtig overwicht vertoont — is ongetwijfeld vaak zeer sterk, vooral in de jeugd, en rechtvaardigt voor een groot deel de verklaring van het droomleven uit sexueel gezichtspunt, van Freud en zijn school. Maar ook weer niet bij iedereen is de soortpsyche in den

droom zoo almachtig of overmachtig, en ook niet in alle tijden van het leven. Ik meen dat de eenzijdige overdrijving der Freudianen voortvloeit uit hun eigen innerlijke ervaring en die van hun patiënten, en dus gerechtvaardigd is; maar dat hun te ver doorgedreven generalisatie niet gerechtvaardigd is; en dat de innerlijke ervaring van diegenen voor wie die generalisatie *niet* geldt, de reden is van den grooten tegenstand, dien de leer van Freud nog bij vele vakgeleerden vindt en zal blijven vinden.

Zelf heb ik waargenomen, dat de sexueele droomen met den leeftijd van karakter gaan veranderen, parallel met het verzwakken van de functies der organen die dragers van de soortpsyche zijn. De erotiek in de sexueele droomen is verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een zacht en innig gevoel van meer „platonisch" karakter; anders gezegd: verliefdheid gesublimeerd tot liefde.

De wisselwerking tusschen hersen- en droompsyche vertoont zich in hun onderlinge beïnvloeding.

Bij hoevele menschen, intellectueelen, is de hersenpsyche niet de gewillige en trouwe dienaar van de droompsyche of de onderbewuste ziel! Hoe vaak, ja hoe algemeen komt het niet voor, dat geleerden alle vermogens van hun verstand in dienst stellen om een innerlijk-geliefkoosd geloof te verdedigen! Zoo vaak wordt verbazing geuit: hoe is het mogelijk dat die enorm knappe man toch nog zoo trouw naar de kerk gaat, toch nog zoo den geloovige uithangt.... en men is dan zoo licht geneigd aan huichelarij te denken, daar men toch niet aan kan nemen dat zoo'n scherp verstand samen

kan gaan met blind, kritiekloos aanvaarden van allerlei godsdienstige „bijgeloovigheden". Toch is er geen sprake van bewuste huichelarij; er is alleen een suprematie van het onderbewuste gevoelsleven, hetwelk het verstand sterk beïnvloedt en dit aan zich dienstbaar maakt.

Maar omgekeerd komt het ook, hoewel misschien minder vaak, voor, dat het onderbewuste gevoelsleven (laat ik dus zeggen: de droomspsyche) door het verstand wordt beïnvloed; en toevallig is dat bij mij in sterke mate het geval. Ik heb mij in mijn leven steeds laten leiden door verstandelijk of redelijk inzicht, en dit werd langzamerhand tot een tweede natuur, doordat dit inzicht door de hersenpsyche op de droompsyche werd overgebracht en daarin doordrong. Zoo is mijn godsdienstig inzicht geworden tot godsdienstig geloof; mijn maatschappelijk en humanitair inzicht tot innerlijk doorvoelde levensopvatting en levenshouding. Maar juist in verband hiermede vind ik het zoo merkwaardig om in mijn droomen te peilen hoever dit doordringvermogen van uit de verstandspsyche in de droompsyche gevorderd is. En dit peilproces kan in het algemeen weer een middel zijn om zelfkennis en menschenkennis op te doen — om welke reden het mij niet misplaatst lijkt, die persoonlijke aangelegenheden publiek te maken.

Zoo gebeurt het herhaaldelijk dat ik droom aan een diner mede te doen en dan, al pratende met mijn buren, ongemerkt een glas wijn te drinken. (Aan 't adres van de analytici, die beweren dat in droomen vaak wenschvervullingen tot uiting komen, zij gezegd dat ik nooit veel om wijn gegeven heb.) Plotseling dringt dan in den droom het besef tot mij

door, dat ik dit wijn-drinken niet had moeten doen, daar ik geheelonthouder ben. Ik heb dan ergen spijt en schaam mij dat ik dit onnadenkend toch gedaan heb, en wenschte wel dat ik het ongedaan zou kunnen maken; het ontwaken is dan in dit opzicht een verademing.

In werkelijkheid ben ik geheelonthouder geworden op grond van verstandelijke overtuiging; dat ik in mijn droom me bewust ben geheelonthouder te zijn, en daarbij het gevoel heb van ethisch verkeerd gedaan te hebben, toont wel dat dit inzicht in mijn gevoelsleven is doorgedrongen. Dit schijnt ten opzichte van socialistische, republikeinsche en antimilitaristische inzichten, die ik ook langs verstandelijken weg verkregen heb, minder het geval te zijn, getuige o.a. de genoemde droomen betreffende het koningshuis, en ook de droom XXXI, waarbij ik als vanzelfsprekend aan den oorlog meedoe, zonder te beseffen dat ik thans met mijn waakbewustzijn op dienstweigeringsstandpunt sta.

Zoo blijken dergelijke droompeilingen voor de zelfkennis inderdaad wel van beteekenis.

XI. HET VOORTLEVEN NA DEN DOOD.

Ik wil hier nog een hypothese aan toevoegen, waarvoor ik geen afdoende objectieve bewijzen kan aanvoeren, maar die voor mijn innerlijke overtuiging toch vast staat, en die mij ook weder een opheldering geeft van veel, wat anders geheel onzeker of raadselachtig schijnt.

Het is die over den toestand van het voortlevend element der ziel, na den dood van het lichaam.

Zonder er hier over uit te weiden, kan ik, met verwijzing naar de geschriften der bekwaamste onderzoekers op dit gebied, o.a. Myers en Hyslop, als mijn overtuiging uitspreken, dat een element van ons zielcomplex den dood van het lichaam overleeft, en, als „ordenend vermogen", „entelechie" of „ziel" van een voor onze physica nog niet bekenden of geïdentifieerden energievorm, een zelfstandig bestaan voortzet.

Dit ziele-element is dan datgene wat in de godsdiensten gewoonlijk als „de ziel van den mensch" of de „onsterfelijke ziel" wordt aangeduid; wat ik echter liever, ter onderscheiding van de andere „zielen", psychen en sympsychia in het zielcomplex van den aardschen mensch, wil aanduiden als „*de voortlevende ziel*". (Of een ziel *voortleeft*, kunnen we wel weten; of zij echter *onsterfelijk* is, kan de ervaringswetenschap ons niet leeren.)

Als ik het zielcomplex onderstel te bestaan uit de volgende elementaire psychen (waarvan ik alleen de voornaamste ons bekende noem):

A. de lichaamspsyche met de orgaanpsychen, van welke laatste de belangrijkste:

B. de hersen- of verstandspsyche.

C. de soortpsyche.

D. het volks-sympsychium (typeerend voor de mentaliteit van den archaïschen mensch en van het jonge kind).

E. het staats-sympsychium (typeerend voor de mentaliteit van den cultuurmensch).

F. een nog onvoldoend-geanalyseerde rest van psychen of sympsychia

— dan is de normale menschenziel (de waakpsyche) aan te duiden door (A + B + C + D + E + F).

De droompsyche door (A + C + D + E_1 +F).

De na den dood voortlevende ziel door (D + E_1 + F), daar A, B en C de vermogens of functies zijn van het lichaam en de lichaamsorganen, die met den lichaamsdood vernietigd worden. (Ik zet E_1 in plaats van E, omdat E samenhangt met B en dus, voor zoover die voortleeft, dit vermoedelijk gewijzigd zal doen).

De „voortlevende ziel" heeft dus vele eigenschappen gemeen met de droompsyche; de groote overeenkomst in beider eigenschappen ligt in de uitschakeling van het hersenverstand en het daaraan eigene kritische vermogen.

Het verschil tuschen de droompsyche en de „voortlevende ziel" ligt vooral in de factoren A en C.

A doet zich kennen in den algemeen bekenden invloed, die de droomen ondergaan van de lichaamsorganen, b.v. van een overvulde maag of urineblaas, en dergelijke.

C. doet zich zeer sterk in het droomleven kennen in de sexueele zijde der droomen, zooals Freud c.s. voldoende hebben aangetoond. Maar, zooals ik zelf ervaar, vermindert de invloed van C. merkbaar bij het klimmen der jaren en het correspondeerend afsterven van de soortpsyche in het zielcomplex.

Hier volgt dus uit dat, als men deze twee factoren uit het droomleven wegdenkt, het overblijvende in het droombewustzijn vermoedelijk groote overeenkomst zal moeten hebben met onzen bewustzijnstoestand na den lichaamsdood.

Is dat zoo, dan zullen wij in den „hiernamaals" toestand, evenals nu in den droom, althans aanvankelijk, vermoedelijk een beperkter bewustzijn hebben dan in ons waakleven op aarde; een veel gebrekkiger kritisch vermogen; weinig contact met, en waarneming van de buitenwereld. Daarentegen zullen wij ons een buitenwereld scheppen, bestaande uit de beelden die voortvloeien uit onze innerlijke ervaringen, en zullen wij niet of moeilijk in staat zijn de subjectiviteit ervan te onderscheiden van de objectieve waarnemingen die wij dan wellicht zullen kunnen doen (zooals de verslagen der *Society for Psychical Research* geleerd hebben dat soms ook door de droompsyche van levende menschen gedaan worden.) Wij zullen na den dood vrijwel hetzelfde karakter hebben als op aarde, hoewel eenigszins gewijzigd door de weggevallen invloeden van lichaams-, hersen- en soortpsyche. Op het beeldenspel, dat onze voortlevende ziel ons dan uit onze herinneringen zal voortooveren, zullen wij reageeren met de gevoelens die aan ons karakter passen, en zoo zullen wij verkeeren in een subjectieve gevoelswereld van meer of minder geluk, die de godsdiensten aanduiden als hemel, vagevuur of hel.

Er is echter geen reden om te betwijfelen, dat op den duur de voortlevende ziel haar waarnemingsorganen zal leeren gebruiken, dat zij nieuwe invloeden van buiten zal ondervinden en haar kritisch vermogen zal oefenen; en dan ook evenzeer in den hiernamaals-toestand een leerschool zal doorloopen, vergelijkbaar met die welke zij op aarde doorloopen heeft en die haar ook tot hoogere ontwikkeling en moreele stijging zal kunnen brengen.

XII. DE DUUR VAN DEN DROOM.

Professor Jelgersma (Leiden) heeft in het *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1922, II, no. 12, bl. 1250, een studie over „wekdroomen" gepubliceerd. Dat zijn droomen waarvan, zooals Prof. Jelgersma definieert: „de inhoud zich aansluit bij een uitwendigen prikkel, gewoonlijk een gehoors- of een pijnprikkel, die dikwijls den droomer doet ontwaken. Deze uitwendige prikkel is op kenbare wijze in den droom verwerkt."

Het was bekend dat die droomen vaak een bliksemsnel verloop hebben; dat in den wekdroom zich heele geschiedenissen afspelen, terwijl toch de duur van zoo'n droom nauwelijks een seconde of een deel ervan bedraagt. Voorts is het merkwaardige, dat de oorzaak van het wakker worden, b.v. een slag, de *ontknooping* van het droomverhaal vormt, dus aan het *einde* van den droom bewust wordt, terwijl die oorzaak toch den geheelen droom in gang gezet moet hebben.

Het bliksemsnel verloop van zulke wekdroomen wordt bevestigd door het eveneens algemeen bekende en vermoedelijk in wezen volkomen analoge geval, dat menschen, die op het punt zijn, of vreezen, hun leven te verliezen, b.v. door verdrinken of door een val, wanneer ze weer bij of boven water komen, zich herinneren dat in een onbegrijpelijk kort tijdsbestek hun geheele levensgeschiedenis aan hun geest is voorbijgegaan.

Dit snelle verloop van wekdroomen is dus als vaststaand feit te beschouwen. Voor het vreemde verschijnsel, dat lange en ingewikkelde reeksen van gebeurtenissen — in het

andere geval de geheele levensgeschiedenis — zich voor den geest in opvolgende beelden *schijnen* voor te doen en zich toch inderdaad momenteel voordoen, heeft Prof. Jelgersma de aannemelijk schijnende verklaring gegeven, dat de geest *niet*, als in waaktoestand, al die indrukken van beelden in tijdopvolging ondergaat, waartoe een véél langer tijd noodig zou zijn, maar dat de geheele geschiedenis, als 't ware sluimerend, doch gereed, in den geest aanwezig is, dus niet door den wekdroom is gevormd. „Deze is alleen het agens, dat den droom automatisch naar voren doet komen", zegt Prof. Jelgersma; en die wordt nu in volle ontplooiing plotseling met één geestesblik aanschouwd. Het is dus een verschil, dat eenigszins vergelijkbaar is met een film, die men in 't eene geval achtereenvolgens afdraait, terwijl men zich ook kan denken een geheel uitgerolde film met één blik te overzien. Dan beslist dus niet de snelheid van afdraaiing, maar de snelheid van den blik over den tijd, die noodig is om al die beelden voor den geest te brengen. Waarbij we echter niet moeten vergeten dat het aanschouwen van die reeks van beelden en het bewust worden ervan, ook tijd kost.

De illusie van den langen duur van een zoo korten droom ligt volgens Prof. Jelgersma daarin, dat wij den tijd schatten naar de talrijkheid der plaats gehad hebbende gebeurtenissen en de daaraan verbonden emoties (gemoedsaandoeningen).

Dan gaat Prof. Jelgersma een stap verder, en stelt als hypothese, op grond van de wezensgelijkheid van wekdroomen en gewone droomen, dat ook de gewone droomen

vermoedelijk een even korten duur zullen hebben = zooals Prof. J. het uitdrukt: de droomtijd = nul is.

De verklaring, hoe 't mogelijk is dat in den zoo korten duur van een wekdroom zulk een lange geschiedenis in den geest wordt afgespeeld en afgebeeld, wil ik bij gebrek aan een betere, aanvaarden, hoewel ze mij niet volkomen voldoet. Echter is daarmede nog niet duidelijk gemaakt, waarom de aanleidende oorzaak van den wekdroom (b.v. de slag of het wekkende geluid) niet het begin van den droom, maar de slotontknooping daarvan is.

Maar de generalisatie, dat alle droomen, evenals de wekdroom, zoo vlug verloopen, is mij gebleken onjuist te zijn.

In mijn droomervaringen heb ik aangaande den duur van wek- en andere droomen eenige gegevens verkregen, die ik hier wil mededeelen, en die een logenstraffing zijn van de bewering van Prof. J. dat de droomtijd rechtstreeks niet waarneembaar is en wij over den objectieven duur ervan alle gegevens missen.

Eerst vermeld ik een echten wekdroom, waarvan ik door een bizondere omstandigheid den minimum-duur heb kunnen schatten.

XXXVIII. Na een langgerekte reeks andere droomtafereelen droomde ik, dat ik met mijn vriend C. en een dokter te zamen was. C. vertoonde mij de aardigheid om, als hij even zijn hoofd bewoog, een gepiep te kunnen uiten alsof er een vogel in zijn lichaam zat. Hij vertoonde dat kunstje meermalen, zonder dat de dokter en ik begrepen hoe hij dat deed. Ja, het scheen of hij het niet meer kon

laten. Ieder oogenblik, zoowat naar schatting iedere seconde, produceerde hij weer dat gepiep uit zijn hoofd of borst. Ik begon toen ongerust te worden of dat niet een ziekelijk verschijnsel kon zijn, misschien wel een symptoom van tuberculose, en de dokter, die met mij tegenwoordig was, begreep en vertrouwde het ook niet. Hij nam daarom een instrument, een soort van blaaspijp, en hield die bij wijze van ausculteeren tegen de borst van mijn piependen vriend aan, maar dit gaf hem toch geen opheldering van het geval.

Toen werd ik wakker en hoorde hetzelfde gepiep in den tuin van een vogel, ook heel regelmatig doorgaande, zoowat iedere seconde een piep. Ik schat in den droom die piep ongeveer een twintigtal keeren gehoord te hebben; het wekgedeelte van mijn droom heeft dan ongeveer een halve minuut geduurd, dus veel langer dan Prof. Jelgersma meent dat als duur van een droom moet gerekend worden.

Maar vele gewone droomen moeten wel langer duren. Het zijn de meermalen bij mij voorkomende droomen, waarin ik discussie voer met een ander: lange redeneeringen heen en weer, die goed en logisch in elkaar zitten en mij de overtuiging geven dat de droompsyche daarin geenszins ten achter staat bij het hersenverstand.

Nu ik dit schrijf (11 Aug. 1926, 6 u. 30 v.m.) heb ik nauwelijks twee uur geleden zulk een discussiedroom gehad, waarin ik twist kreeg met een ouden kennis.

XXXIX. Ik maakte me daarin driftig, zei dit en dat, waarop hij antwoordde; ik ging heen, kwam later terug, maakte mijn excuses over mijn drift, trachtte het bij te leggen; hij was echter onverzoenlijk,

beleedigde mij op zijn beurt. Weer daarna zou hij mij een verklaring op schrift erover laten lezen; hij haalde een schrijfboek te voorschijn waarin hij die had opgeschreven. Ik was zeer benieuwd naar den inhoud, las die, zag dat die verklaring den vorm van een gedicht had, maar onverzoenlijk was. Toen antwoordde ik weer, dat ik met hem onmogelijk langer in vereenigingsbesturen zou kunnen samenwerken; dat de besturen maar moesten kiezen tusschen hem en mij. Daarna volgden nog gesprekken van mij met andere menschen, enz.

Deze droom zou ook belang hebben uit het oogpunt van vergelijking van waak- en droompsyche, en nog om meerdere redenen, maar ik geef hem nu alleen weer om aan te toonen, dat, al is het mogelijk een heele reeks beelden in één oogwenk te overzien, het uitspreken van reeksen woorden en het aanhooren van de antwoorden daarop een proces in den tijd is. Zelfs al zou men een gramofoon ook nog zoo snel afdraaien als de vorming en het verstaan der woorden toeliet, dan zou er nog een geruimen tijd moeten heengaan om een discussie weer te geven.

Ik zie dus de mogelijkheid niet in van een bliksemsnel verloopen van discussiedroomen; die moeten er wel op wijzen dat althans zulke droomen een vrij langen duur hebben.

Tenzij men de altijd wat gewaagde hypothese wil vasthouden van de droompsyche, die buiten de tijdsdimensie geplaatst wordt (zie hoofdstuk VIII), waardoor toch ook, langs onbegrijpelijke wijze, al het wereldgebeuren en dus ook discussies, bliksemsnel in het bewustzijn zouden worden opgenomen. Maar zulk een totaal onvoorstelbare en onbe-

grijpelijke, alleen op logischen grond rustende, hypothese mag niet aanvaard worden, tenzij op dwingenden grond — en die is hier allerminst aanwezig.

Indien geconstateerd werd dat een wekdroom van *bewezen* korten duur (wat echter slechts in zeldzame gevallen streng te bewijzen zal zijn; want dat *alle* wekdroomen per sé bliksemsnel verloopen, is ook nog geenszins bewezen) tevens een discussiedroom was, dan zou er reden zijn om de zonderlinge hypothese (van buiten de tijdslijn te geraken) te overwegen.

Het blijft in elk geval van groot belang om dit punt niet uit het oog te verliezen en bij het bestudeeren van wekdroomen er op te letten of er geen discussies in voorkomen. De wekdroomen, die Prof. Jelgersma in zijn studie vermeldt, zijn er geen met lange gesprekken; alleen in één ervan vertelt een vader iets omtrent zijn ziek kind; en dit vertellen doet bij mij al den twijfel rijzen of die droom wel inderdaad in zijn geheel zoo'n bliksemsnel verloop kan gehad hebben.

Een paar van die discussiedroomen wil ik nog memoreeren:

XL. Ik droomde (tijdens een griep-ongesteldheid) in een huis van vreemden te zijn, een rijk huis, aan de straat gelegen; er was een salon op de 1e verdieping met balcon en groote ramen, die door schuifluiken gesloten konden worden. Ik was in de salon en schoof de luiken dicht. Even later hoorde ik een geweldig gebons en de luiken worden weer opengeschoven. Ik schrik daarvan [1]) en ga kijken. Ik zie dat het

[1]) Treffende overeenkomst met de aandoening die ik in zoo'n geval in waaktoestand zou ondervinden, hoewel de hersenpsyche zich zou verzetten (die vindt het kinderachtig en beschamend om te schrikken).

balcon vol is met brutaal uitziende opgeschoten proletariër-jongens op hun zondags gekleed, die daar blijkbaar van buitenaf tegen opgeklauterd zijn en nu van daar af redevoeringen tegen de menschen op straat afsteken. Toen ik kijk wie de luiken heeft opengeschoven, zegt de aanvoerder brutaal, dat hij mij „beleefd" verzoekt die luiken open te laten, wat (om een voor mij ondoorgrondelijke reden) voor hen gemakkelijker was. Ik begreep dat met geweld tegen die overmacht niets te beginnen is [1]), hoewel ik verontwaardigd ben over die brutaliteit, en ik besluit dus, het met gemoedelijke nonchalance te probeeren. Ik zeg daarom, dat het mij voorkomt, dat het van hen „beleefder" ware geweest om eerst aan den huiseigenaar vergunning te vragen om van het balcon gebruik te maken; dat ik zelf geen eigenaar was, dus niet wist of het toegestaan of afgewezen zou worden, maar dat hij toch toe moest geven dat het beleefder geweest zou zijn. En dat gaf hij toe.

Zulke gesprekken kunnen moeilijk gedacht worden in minder dan een seconde gehouden te zijn.

Later in dien zelfden droomnacht kwam de droom van „Vogelhelm", beschreven als no. XXIX.

XLI. Gedroomd dat ik aan een wethouder der gemeente waar ik woon (die in werkelijkheid den vorigen avond een voordracht van mij op een ouderavond had bijgewoond) uitvoerig de beteekenis van graphische curven uitlegde, betrekking hebbende op lengte en leeftijd van kinderen. (Wat op dien ouderavond besproken was, had daar

[1]) Mijn droompsyche blijkt dus nog niet zoo van de superioriteit van geweldloosheid doordrongen te zijn, als ik met mijn waakbewustzijn wel erken dat beter is.

niets mee te maken). Ik nam in mijn uitleg geval na geval als voorbeeld, zette die curven op papier uit en knoopte daar beschouwingen aan vast.

Ook onmogelijk al die verhalen en uitleggingen in een paar minuten te doen, laat staan in een seconde!

XLII. Een andere droom was, dat ik mee ging op een velddag van de Goede Tempelieren; ik was niet van plan daar te spreken, maar ten slotte hield ik, zin voor zin, een geheele redevoering over geheelonthouding.

Een paar maal heb ik in half wakenden toestand de snelheid en lengte van mijn droomen kunnen controleeren. Zoo in den te voren medegedeelden droom XXXII tijdens griep. Een ander maal bij klaarlichten morgen, half wakker, half dommelend, kwam een droom (XLIII) in verhaalvorm, waarin elk woord als het ware werd uitgesproken. (Weergave van dezen droom is van geen belang). Mijn waakbewustzijn was voldoende aanwezig om te kunnen controleeren, dat het verloop van dit verhaal even snel ging als in waaktoestand.

Ook wijst de volgende droom op een langeren tijdsduur:

XLIV. Ik droomde dat iemand 's nachts aan de buitendeur klopte; ik stond op en vroeg aan de binnenzijde eenige malen wie daar was, kreeg echter geen antwoord; deed toen de deur open en herkende een buurman, (in werkelijkheid ken ik geen zoodanigen persoon als dien droom-buurman). Hij vroeg me om mee te gaan en bij een zieke te waken tot den volgenden ochtend 10 uur.

Eerst weet ik niet wie klopt, dan vraag ik het een paar maal vergeefs, en dan eerst blijkt het en stelt de buurman zijn vraag.

Met dit al is de raadselachtige omstandigheid, waarop ik bij de bespreking der wekdroomen wees, nog niet opgehelderd, n.l. hoe het komt dat de physische oorzaak (het geluid), dat den droom te voorschijn brengt, eerst aan het einde van den droom in het droombewustzijn verschijnt.

Zonder te willen beweren de juiste oplossing gevonden te hebben, vraag ik mij af of de oorzaak dier „vertraging" ook deze kan zijn, dat de hersenpsyche de wek-oorzaak opneemt en vasthoudt; dat het onderbewuste, de droompsyche, eerst door het geluid een haar onbewusten droomimpuls ontvangt, en dat, *nadat* deze een gereed liggende reeks droombeelden geopenbaard heeft, pas de overdracht van den door het hersenbewustzijn waargenomen slag aan het droombewustzijn geschiedt. Want dat voor overdracht van het eene bewustzijn aan het andere tijd noodig is, is zeer aannemelijk, en trouwens een punt van algemeen voorkomende innerlijke ervaring, als we soms ons best doen een naam, dien we vergeten hebben, ons weer te binnen te brengen en we bemerken, hoe die langzaam weer meer en meer tot het hersenbewustzijn doordringt.

Een en ander wordt dus weer beter verklaarbaar, wanneer we uitgaan van de hypothese van de pluraliteit der psychen in het complex der menschenziel.

XIII. WAT IS DROOMEN?

Gewoonlijk begint een studie over een onderwerp met een definitie daarvan.

Ik ben echter in gebreke gebleven met te omschrijven wat een droom is.

Ten deele scheen dit minder noodig, omdat ieder dit wel weet.

Maar heden nacht is mij toch duidelijk geworden, dat dit nog een leemte in deze studie is, en ook hoe deze dient aangevuld te worden.

En daar het karakter van deze studie synthetisch is, dat wil zeggen dat ik geleidelijk heb ontwikkeld hoe ik tot mijn inzichten op grond van mijn ervaringen gekomen ben, lijkt het mij beter dit karakter vol te houden en aan het eind van mijn uiteenzettingen ook de laatste conclusie te geven waartoe ik ten aanzien van het wezen van den droom gekomen ben, dan wel deze definitie aan het begin van mijn studie te plaatsen, en daardoor den draad van het rijpende inzicht te verbreken.

Ik werd heden nacht wakker na een schijnbaar zeer lange droomreeks met het bekende vermoeide gevoel in mijn hoofd, dat daarvan het gevolg is.

Die vermoeidheid was dus blijkbaar *hersen*vermoeidheid, omdat het gevoel daarvan in mijn hoofd gelocaliseerd was. En dit was analoog met dezelfde hersenvermoeidheid, die ik ongetwijfeld zou gevoeld hebben, wanneer men mij achtereen dezelfde reeks van verhalen had verteld, of wanneer ik ze ingespannen uit een boek had gelezen.

Deze gedachte riep mij de volgende beschouwing voor den geest:

Droomen is de overbrenging van een reeks tafereelen of gedachten van het droombewustzijn op het hersenbewustzijn.

De snelle opname door het hersenbewustzijn van die tafereelen of gedachten verklaart de vermoeidheid, die gewoonlijk even snel weer verdwijnt als die welke 't gevolg is van een bezoek aan een bioscoop of van het te ingespannen lezen van een roman.

De meer of minder volledige opname door het hersenbewustzijn verklaart de meerdere of mindere duidelijkheid, waarmede de droom voor den geest staat; evenals een zonder aandacht aangehoord of in dommeligen toestand gelezen courantenbericht maar zeer onvoldoende door ons opgenomen en onmiddellijk weer vergeten wordt (wat ook het algemeene kenmerk is van de gewone droomen, die niets opmerkelijks hebben en niet door opzettelijke wilsinspanning in het hersenbewustzijn worden vastgehouden).

De tafereelen of gedachten, die in het droombewustzijn aanwezig zijn en op het hersenbewustzijn worden overgebracht, kunnen in het algemeen

1e: òf reeds vóór den droom daarin aanwezig zijn geweest

of 2e: in den droom gevormd worden.

Bewijs voor het 1e zijn de wekdroomen van momenteelen duur, en ook de levensherinneringen die oogenblikkelijk overzien worden, zooals door Jelgersma reeds is aangetoond. Het waakbewustzijn neemt die reeds aanwezige beelden in een oogwenk in zich op.

Bewijs voor het 2e zijn o.a. mijn ervaringen van droom XXXVIII, XXXII en XLIII. Bovendien zijn die levensherinneringen toch ook achtereenvolgens in het onderbewustzijn doorgedrongen en vastgelegd, zoodat daaruit in beginsel reeds bewezen wordt, dat ook plotseling aan het waakbewustzijn overgedragen reeksen voorstellingen en gedachten geleidelijk in het droombewustzijn kunnen zijn gevormd en gegroeid.

De duur van den droom hangt dus geheel af van den duur van de overbrenging van de tafereelen en gedachten van het droom- op het hersenbewustzijn. Gezichtsindrukken *behoeven* niet, maar *kunnen* wel door het hersenbewustzijn plotseling overzien worden, doch gehoorsindrukken en gedachtenwisselingen niet.

Stelt men zich die *overbrenging* van het droom- op het waakbewustzijn als het wezen van den droom voor, dan is het ook duidelijk dat bij den mensch, die niet droomt, het droombewustzijn even werkzaam kan zijn als bij hem die wèl droomt, maar dat tusschen beide „bewustzijns" geen contact is, terwijl het contact bij den droomer gemakkelijk plaats vindt.

Deze opvatting, gepaard met die welke ik te voren ontwikkelde: dat elk bewustzijn als de openbaring van een afzonderlijke psyche beschouwd moet worden, maakt nu ook de raadseltjesdroomen, de discussiedroomen, de verrassende opmerkingen waarover men zich in den droom verbaast — in één woord: de verschijnselen van hoofdstuk VII duidelijk. Inderdaad geeft de droompsyche gedachten ter overweging aan de hersenpsyche, welke aan deze absoluut

vreemd en onbekend zijn, die de hersenpsyche dan ook ontvangt als van een vreemde en waarop zij als tegenover een vreemde reageert. En als zij zich den droom met de raadsels herinnert, en tevens haar verbazing over de oplossing die de droompsyche aan de hand deed, dan is dit volkomen analoog met de herinnering die ik heb aan de ontmoeting met een vriend, die mij een raadsel opgaf of iets verrassends vertelde.

De contrôle dat ik droom, is het besef van mijn hersenpsyche, dat het inderdaad overbrenging door de droompsyche is, en niet werkelijk met mijn waakbewustzijn aanschouwde tafereelen zijn.

De kritiek zelf wordt in vele der genoemde voorbeelden blijkbaar door de droompsyche uitgeoefend, in tegenstelling met de gevallen XXXII en XLIII, waar onbetwistbaar het hersenbewustzijn kritiek uitoefent en weet dat het zulks doet; deze ervaring heeft dan ook een heel ander karakter dan die der kritiek in den droom zelf. Dat dàn de droompsyche de kriticus is, schijnt, gelijk reeds is opgemerkt, aangetoond te worden door droom VI en ook door XXXV, waar de diepere droomfase tot bewustzijn kwam.

Het al of niet droomen heeft dus een zelfden grond als het zich al of niet herinneren, wanneer men uit trance of hypnose ontwaakt is, van wat men in die trance of hypnose gezegd of gedaan heeft. Daar niet-herinneren regel is, dus als normaal moet worden beschouwd, terwijl er toch in het onderbewustzijn tijdens trance of hypnose vaak zeer veel is omgegaan, ligt het voor de hand aan te nemen, dat het

niet-droomen allerminst een bewijs is van onwerkzaamheid in het gebied van het onderbewuste.

Het is dus onjuist om te zeggen dat men „onbewust droomt", daar droomen juist de naam is voor het bewustwordingsproces.

Het contact van de eene psyche met de andere, ook in omgekeerden zin als wij de droompsyche door de waakpsyche willen beïnvloeden (Coué, yoga, uittredings-experimenten) is in den regel moeilijk en vereischt veel oefening, zooals ieder weet die op dit gebied bekend is.

XIV. SLOTBESCHOUWINGEN.

Professor Jelgersma heeft in zijn artikel enkele algemeene opmerkingen over den droom gegeven, die in overeenstemming zijn met de leer van Freud, maar die door mijn ervaringen weersproken worden.

Hij zegt o.a.: „Wij kunnen wel een delier in zijn verschijnselen waarnemen, maar niet een droom: deze is ons alleen bekend als herinnering."

Ik heb verscheidene voorbeelden gegeven van zelfwaarneming van den droom in den droom, en ook een tweetal van gelijktijdige werkzaamheid van waak- en droombewustzijn.

„De droomtijd is rechtstreeks niet waarneembaar." — „Over den objectieven duur van den droom bezitten wij volstrekt geen gegevens," zegt Jelgersma.

Bij mij was die wel rechtstreeks waarneembaar; ik bezit zulke gegevens wel.

„Hierbij moet nog opgemerkt worden, dat spreken in den droom niet voorkomt."

In de door mij vermelde droomen komt spreken herhaaldelijk voor.

Volgens Jelgersma ontbreekt in den droom elk logisch verband. „Er bestaat in den droom geen „opdat", geen „omdat", geen „ondanks", zelfs niet het keus gevend voegwoord „of"." Prof. J. aanvaardt alleen het: aaneenschakelend voegwoord „en". Jelgersma voegt er aan toe: „Hierop heeft reeds Freud opmerkzaam gemaakt."

Wie de door mij medegedeelde droomen nog eens, met het oog hierop, overleest, zal tal van gevallen vinden, waarmede de stelling van Jelgersma en Freud niet klopt. Speciaal de droomen, dat iemand mij een raadsel opgeeft, dat ik niet kan oplossen en waarvan het antwoord mij dan gezegd wordt, benevens de discussiedroomen zijn met die stelling geheel in strijd.

Als Jelgersma het zóó geformuleerd had: „de droompsyche *vraagt* niet „waarom", maar accepteert de haar gegeven situaties en „zinsindrukken" " — dan kon mijn ervaring dit grootendeels onderschrijven. Maar de droompsyche bezit wel degelijk logisch redeneervermogen, zelfs zeer scherpe en zuivere logica, en in haar spontane verklaringen en beschouwingen zijn wel degelijk die voegwoorden van toepassing, die Jelgersma en Freud aan den droom ontzeggen.

Uit dit verschil met deze droom-autoriteiten meen ik te moeten opmaken, dat mijn droomen niet van het algemeen voorkomende type zijn, maar van een zoo zeldzaam type,

dat deze bij uitstek bevoegde droomkenners het bestaan van de soort van mijn droomen niet eens kennen.

Dit verwondert mij in zoover weer niet, omdat Freud vooral de aandacht schijnt gevestigd te hebben op die droomen, waarvan de inhoud sterk onder invloed staat van één bepaald element van het complex der droompsyche, n.l. van de soortpsyche, (ook in verband met zijn patiëntenmateriaal waaraan hij zijn droomgegevens ontleent.) Dat de soortpsyche niet logisch is en zich niet om het verband der dingen bekommert, geloof ik gaarne, acht ik zelfs a priori heel waarschijnlijk als zijnde in wezen een oerinstinct; en dat daarom Freud aan den droom in het algemeen die kenmerken ontzegt welke aan de soortpsyche vreemd zijn, is ook begrijpelijk. Maar als andere elementen van het zielcomplex de overhand hebben, kan de aard der droomen heel anders zijn, en dit verklaart dan het principieele verschil van mijn ervaringen met die der psycho-analyse.

Dit geeft dan wel bevestiging van hetgeen ik in den aanvang schreef: dat de theorie van Freud te eenzijdig is en slechts een beperkt gebied van het droomraadsel onthult.

Mijn slotsom is, dat mijn droomervaringen alleen een bevredigende verklaring kunnen vinden door het aanvaarden van de theorie van de pluraliteit der ziel.

Soest, 16 Augustus 1926.

INHOUD.

I.	Inleiding	5
II.	Over het wezen der ziel	7
III.	Over bewustzijn	12
IV.	Droom ik of waak ik?	17
V.	Steeds zich herhalende en door de droom-psyche herkende droomen	24
VI.	Eigenschappen van het droombewustzijn	26
VII.	De pluraliteit der droompsyche.	32
VIII.	Buiten de tijdslijn?	37
IX.	Onderscheid tusschen waak-, droom- en onder-droombewustzijn	40
X.	Verschil tusschen waak- en droomkarakter	43
XI.	Het voortleven na den dood	51
XII.	De duur van den droom	55
XIII.	Wat is droomen?	64
XIV.	Slotbeschouwingen	68

OORSPRONKELIJKE EN VERTAALDE WERKEN

VAN FELIX ORTT

Bowden, E. M.: **Navolging van Boeddha.** Aanhalingen uit de Boeddhistische letterkunde voor elken dag van het jaar naar de vierde herziene druk vertaald door FELIX ORTT. 3de druk,
ingenaaid *f* 1.—, gebonden *f* 1.40

Uit den inhoud:

De Boeddha heeft mededoogen zelfs met het geringste. Alle wezens wenschen gelukkig te zijn; strek daarom Uw welwillendheid uit tot allen!

Carus, Paul: **Het Evangelie van Boeddha.** Naar de 7de uitgave vertaald door FELIX ORTT, 2de druk. Omvang 315 bldz.
ingenaaid *f* 2.40
gebonden „ 2.90

Inhoudsopgave:

Voorrede. Inleiding Prins Siddhartha wordt Boeddha. De stichting van het koninkrijk der gerechtigheid. Bevestiging van Boeddha's godsdienst. Boeddha als leeraar. Gelijkenissen en Verhalen. De laatste dagen. Besluit. Wat is het Boeddhisme?

Fielding, H.: **De Ziel van een Volk**, vertaald door FELIX ORTT, 5de druk, ingenaaid *f* 2.40
gebonden „ 2.90

Uit het Voorwoord: Waarom ik dit wonderschoone boek vertaald heb? Opdat het zal toeroepen aan allen die het lezen zullen, dat ons Christendom is als het Farizeïsme in de dagen van Jezus, witgepleisterde graven vol doodsbeenderen!

Inhoudsopgave:

Hoofdstuk I. Levend geloof. II en III. Hij die het Licht vond. IV. De weg tot den Grooten Vrede. V en VI. Oorlog. VII. Regeering. VIII. Misdaad en straf. IX. Geluk. X en XI. De Monniksorde. XII. Gebed. XIII. Feesten. XIV, XV en XVI. Vrouwen. XVII. Echtscheiding. XVIII. Drinken. XIX. Manieren. XX. Noblesse oblige. XXI. Al het Leven is Eén. XXII. De dood, de bevrijder. XXIII. Het wiel van den pottebakker. XXIV. Het woud van den tijd. XXV. Besluit.

Moore, J. Howard: **De Biogenetische Wet**, vertaald door FELIX ORTT, ingenaaid *f* 0.50

Ortt, Felix: Al mia fratineto letero prila Seksvio
ingenaaid *f* 0.50

Ortt, Felix: **Brieven aan een vriendinnetje over Religieuze begrippen.** 2de druk, ingen. *f* 1.25
gebonden „ 1.90

Ortt, Felix: **Felicia**, Het boek van roeping,
ingenaaid *f* 3.25, gebonden *f* 3.75

Ortt, Felix: **Felicia**, Het boek van vervulling,
ingenaaid *f* 3.25, gebonden *f* 3.75

Ortt, Felix: **Heidekind**, Een Levensfragment, 2de druk, geïllustreerd,
ingenaaid *f* 1.20, gebonden *f* 1.90
(Heidekind vormt met Felicia één groote roman.)

Ortt, Felix: **Hoe staan de Vivisectie bestrijders tegenover de Serum- en Vaccintherapie?**
ingenaaid *f* 0.50

Ortt, Felix: **„Naar het Groote Licht"**, Roman 3de druk . . . . . gebonden *f* 2.90

Ortt, Felix: **Over Kunst en Schoonheid.** *f* 1.—
Inhoud: I. Over Kunst. II. Schoonheid. III. Natuur, kunst en schoonheid. IV. Schoonheids-philosophie. V. Strekking en inhoud VI. Wekken van Schoonheidszin.

Ortt, Felix: **Het Spiritisme**, 4de druk.
ingenaaid *f* 1.90, gebonden *f* 2.50

Uit het Voorwoord: Mocht men door het lezen van dit werk tot het besef komen, dat het Spiritisme *niet* is een bedriegelijk *dom bijgeloof*, waar de beoefenaar der wetenschap verachtelijk de schouders voor ophaalt en evenmin het „Satans-werk", waar de orthodoxe Christen voor huivert en gruwt, en mocht het velen leiden tot een voortgezet ernstig, onbevooroordeeld onderzoek, dan is het doel van dit boek bereikt.

Ortt, Felix: **Staat en Volk**, een in populairen vorm gesteld wetenschappelijk, wijsgeerig betoog. . . . . ingenaaid *f* 1.—

I. Inleiding. II. Natuur philosophisch onderzoek. III. De meest waarschijnlijke toestand. IV. De entelechie. V. De ziel VI. Zielen van verschillende orde en ontwikkelingsgraad. VII. De Staatsziel en de Volksziel. VIII. De Evolutie der Staatsziel. IX. Het Vlaamsche vraagstuk.